

Araştırma Makalesi /Research Article

**KASTAMONU FOTOĞRAF TARİHİ ve
FOTOĞRAFÇILARI (1889-1968)***

Orhan M. ÇOLAK**

Öz

19. yüzyılın önemli buluşlarından olan fotoğraf, Saray'ın ilgisi ile önce başkent İstanbul'da ve zamanla Osmanlı topraklarında yayılmıştır. Fotoğrafçılık; ticaret, sanayi ve turizmin gelişmesi ile birebir orantılıdır. Bu alanların ise Kastamonu'da 19. yüzyıl sürecince istenilen seviyede olduğu söylenemez. Dolayısı ile Kastamonu'da fotoğrafçılık da çok fazla bir gelişme kaydedememiştir. Bu makale çerçevesinde tespit edilen Kastamonu fotoğrafları, ağırlık olarak Kastamonu merkez ile İnebolu fotoğraflarından ibarettir. Bunun sebebi olarak, vilayet ve sancak merkezi olduğu için Kastamonu, liman olarak merkez olması bakımından da İnebolu'nun önemi gösterilebilir. Bunların dışında yoğunluk bakımından Taşköprü fotoğrafları üçüncü sıradadır.

Bu makalede Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e ve 1970'li yıllara kadar fotoğrafın Kastamonu'daki tarihi ve Kastamonu'yu çeken fotoğrafçılar ve fotoğrafhaneler üzerinde durulmuştur. Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi olarak tespit edilen fotoğrafçı/fotoğrafhane sayısı toplam 21'dir. Osmanlı dönemi fotoğrafçıları; Mehmed Fethi Bey, Dildilyan, Cevahirciyan, Sebah & Joaillier, Ahmed Efendi, Richard Leonhard ve Gustave Mendel'dir. Cumhuriyet dönemi fotoğrafçıları ise Abdüsselam Kırıker, Foto Arel, Foto Artistik, Foto Cebe, Foto Erciyes, Foto Hamdi, Foto Maral, Foto Nuri, Foto Refik, Foto Şık, Foto Zihni, Gayret Kütüphanesi, Şark Fotoğrafhanesi-Agop Kevork, Şark Fotoğrafhanesi-Vahib Reşadi'dir.

Anahtar Kelimeler: Kastamonu, Fotoğrafçılık Tarihi, Fotoğrafçılar, Fotoğrafhaneler.

---

* Geliş Tarihi/Received Date: 10.12.2017-Kabul Tarihi/Accepted Date: 03.10.2018

DOI: 10.30913/alinterisosbil.364225

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Metin içi/In Text: (Çolak 2018: Sayfa No)

Kaynakça/References: Çolak, M. Orhan.(2018). Kastamonu Fotoğraf Tarihi Ve Fotoğrafçıları (1889-1968). *Alınları Sosyal Bilimler Dergisi(ASOBİD)* Sayı: 4: 197-260.

Doi: 10.30913/alinterisosbil.364225.

** Arşivci, İslâm Sanat Tarih Kültür Araştırma Merkezi, e-posta: orhanm.colak@gmail.com

Photographers and Photographic History of Kastamonu (1889-1968)

Abstract

The photograph first spread in the Istanbul with the interest of the Palace and then all over the Empire. Because photography depends on the development of trade, industry and tourism, and since these fields had not developed in Kastamonu at the time, photography was not improved either. Therefore, the photographs determined in the frame of this article predominantly consist of city of Kastamonu and İnebolu photographs. The reason why the photos predominantly belong to these places is their importance: Kastamonu being the center of the province and İnebolu having an important port. Taşköprü photos are in third place.

In this article, photographers who has been concentrated on Kastamonu and photo shops in Kastamonu will be dealt. The number of photographers / photo shops we can identify in Kastamonu during the Ottoman and Republican periods is 21 in total. The photographers of the Ottoman period are Mehmed Fethi Bey, Dildilyan, Cevahirciyan, Sebah & Joaillier, Ahmed Efendi, Richard Leonhard and Gustave Mendel. The photographers of the Republican period are Abdüsselam Kırırker, Foto Arel, Foto Artistik, Foto Cebe, Foto Erciyes, Foto Hamdi, Foto Maral, Foto Nuri, Foto Refik, Foto Şık, Foto Zihni, Gayret Kütüphanesi, Şark Fotoğrafhanesi-Agop Kevork, Şark Fotoğrafhanesi-Vahib Reşadi.

Keywords: Kastamonu, History of Photography, Photographers, Photo Shops.

GİRİŞ

Fotoğrafın bulunduğu 1839 senesinden günümüze kadar pek çok fotoğrafçı yetişmiş ve bu fotoğrafçılar seyyar olarak veya fotoğrafhaneler kurarak kendi mesleklerini icra ederken, bir yandan da kişileri, binaları, manzaraları ve olayları görüntüleyerek ölümsüz kareler bırakmıştır. Zamanla fotoğrafçılığın gelişmesi ticaret, sanayi ve turizmin gelişmesine bağlı kalmıştır. Kastamonu 19. yüzyıl boyunca bu sahalarda istenilen düzeye ulaşamamıştır. Bu sebeple Kastamonu’da fotoğrafçılık da fazla bir gelişme gösterememiştir. Bu çalışmaya başlarken yapılan ön araştırmada tespit edilen, Kastamonu’yu eski fotoğraflarıyla anlatan maalesef tek yayın vardı. O da 1997’de yayınlanan *Kastamonu, Dünden ve Bugünden Görüntüleri 1894-1997* adlı eserdir. Bunun yanı sıra Nail Tan’ın 10 ciltlik *Gurur Kaynağımız Kastamonulular* kitabında da o kadar isim arasında sadece bir fotoğrafçının, Zihni Özalp’in biyografisine yer verilmiştir. Bu kadar az bilgiye rağmen fotoğrafçı biyografilerinde en büyük kaynak, o fotoğrafçının geride bıraktığı, çekmiş olduğu fotoğraflardır. Şüphesiz bu fotoğrafların yer aldığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İslâm Sanat Tarih Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Arşivi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Atatürk Kitaplığı, Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi ve bu çalışma süresince desteklerini esirgemeyen Metin Boyacıoğlu ve Fahri Özbek Beyler’in arşivleri ile verdikleri şifahi bilgiler, bu çalışmanın ana gövdesini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra *Şark Ticaret Yıllıkları (Annuaire Oriental)*, Kastamonu vilayet salnameleri ve telefon rehberleri de yukarıda bahsedilen arşivlerden gelen fotoğraf, belge ve bilgileri 1970’li yıllara kadar getirmemize imkân sağlamıştır.

Kastamonu Vilayeti’nde, ileride de görüleceği üzere, tespit edilebilen ilk fotoğraf çekimi 1889 senesinde olmuştur. Fotoğrafçılar ve her türlü meslek erbabı için ulaşılacak ilk kaynaklardan biri ticaret yıllıkları ve telefon rehberleridir. Bu araştırma için Şark Ticaret Yıllıkları’nın 1885-1948 seneleri arasında yayımlanmış 32 sayısı, Kastamonu telefon rehberlerinden ise 1943-44, 1955, 1959, 1964 ve 1968 tarihli olanları taranmıştır. Telefon rehberlerinin en geç tarihli olanı 1968¹ tarihli dir. Bu sebeple çalışma 1889-1968 seneleri arasında sınırlandırılmıştır.

Bu çalışmada 21 fotoğrafçı/fotoğrafhane tespit edilebildi. Bunlardan Osmanlı zamanında fotoğraf çekenler, Kastamonu’da çekim

---

¹ 1992 telefon rehberi istisnadır, *Bakış Reklam Kastamonu Turizm ve İş Telefon Rehberi*, Kastamonu 1992.

yaptıkları kronolojiye göre sıralanmıştır. Bunlar: Mehmed Fethi, Dildilyan, Cevahirciyan, Sebah & Joaillier, Ahmed Efendi, Richard Leonhard ve Gustave Mendel'dir.

Cumhuriyet döneminde tespit edilenler ise alfabetik sıraya göre dizilmiştir: Abdüsselam Kırıker, Foto Arel, Foto Artistik, Foto Cebe, Foto Erciyes, Foto Hamdi, Foto Maral, Foto Nuri, Foto Refik, Foto Şık, Foto Zihni, Gayret Kütüphanesi, Şark Fotoğrafhanesi-Agop Kevork, Şark Fotoğrafhanesi-Vahib Reşadi'dir.

Bu araştırma ve tespitlere rağmen çalışmanın daha teferruatlı ve tekemmül edecek bir şekle girmesi için mahallî çalışmalar yapılması gerekmektedir. Kastamonu'nun mahallî basını taranıp, fotoğrafçıların tespit edilebilen aileleriyle röportajlar yapılarak dört başı mamur bir çalışma yapılması hedeflenmektedir. Böylelikle memleketin eksik bir yönü tam ve sağlıklı olarak ortaya konacaktır. Arşivlerinden istifade edilmesine imkân sağlayan ve şifahi bilgileri ile yardımlarını esirgemeyen Metin Boyacıoğlu ve Fahri Özbek Beyler'e teşekkür ederiz.

I. KASTAMONU FOTOĞRAF TARİHİ

Fotoğraf, Jacques Mande Daguerre tarafından uzun çalışmalar sonucu 1839'da bulunmuştur. Daguerre'den sonra *Daguerreotype* olarak anılan bu tekniği öğrenen pek çok kişi farklı maksatlarla dünyanın dört bir tarafına bu tekniğin icrası için dağılmışlardır. Bunlardan bazıları da hâlâ dünyanın büyük devletlerinden birinin başkenti, gizemli Doğu'nun kalbi olan İstanbul'a gelmişlerdir. M. Kompa, Lerebours, Nerval, Carlo Naya, Prangey gibi fotoğrafçılar da İstanbul'da fotoğrafçılık sanatını ve mesleğini icra etmişlerdir.

1853-56 yılları arasında iki buçuk yıl süren Kırım Savaşı, harp fotoğrafçılığı gibi yeni bir meslek dalının ortaya çıkmasına sebep olurken diğer yandan pek çok Batılı fotoğrafçının yolunu İstanbul'a düşürmüştür. 1856 yılında İstanbul'a gelen Kimyager Rabach, profesyonel bir fotoğrafhanesi açmış, Abdullah (Frères) Biraderler'i yanına çırak alarak yerli fotoğrafçıların yetişmesinde öncülük etmiştir. İleride Rabach'tan fotoğrafhanesini devralan Abdullah Biraderler'in çalışmaları, Saray'ca da takdir edilmiş ve fotoğrafçılık bu şekilde başta İstanbul olmak üzere Osmanlı dünyasında özellikle ticaret ve turizmin güçlü olduğu Bursa, İzmir, Selanik, Kudüs gibi merkezlerde yayılıp gelişmiştir. Fotoğrafçılık, önce Osmanlı'nın Ermeni ve Rum vatandaşları arasında gelişmiş, sonra devlet kurumları arasında yaygınlaşmış ve en son Müslümanlar tarafından icra edilmeye başlanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid fotoğraf konusu ile yakından alakadar olmuş ve çeşitli yönleri ile fotoğraftan faydalanma imkânı aramıştır. Bu devir, devletin fotoğrafı azamî şekilde kullanma gayretinde olduğu bir devir olarak mütalaa edilebilir. Fotoğraf, Saray tarafından istihbarattan envanter çıkarmaya, muharebe safahatının takibinden hüviyet tespitine, çeşitli faaliyetlerin raporlarında tevsik ve tanıtım faaliyetine kadar pek çok sahada kullanılmıştır.

Sultan II. Abdülhamid *her resim bir fikirdir, bir resim yüz sahilelik yazı ile ifade olunamayacak siyasi ve hissi manaları telkin eder*² diyerek fotoğrafa verdiği önemi anlatmıştır. Fotoğraf, özellikle bu devirde tespit ve tanıma vasıtası olmasının yanında aynı zamanda bir tanıtma aracı olarak da kullanılmıştır. Sultan II. Abdülhamid başta Amerikan Kongre Kütüphanesi ve İngiltere’de Britanya Müzesi Kütüphanesi olmak üzere, Osmanlı ülkesini tanıtıcı albümleri bazı ülkelere gönderdiği gibi, bir kısım şahıslara da hediye etmiştir³.

Fotoğrafın en etkin olarak kullanıldığı II. Abdülhamid zamanında Kastamonu Vilayeti, merkez Kastamonu Sancağı olmak üzere Bolu, Çankırı ve Sinop Sancakları’ndan oluşuyordu. Kastamonu Sancağı’nın ise Taşköprü, Safranbolu, Araç, Cide, Tosya, Daday ve İnebolu olmak üzere sekiz kazası vardı.

Kastamonu, Osmanlı idaresine geçtiği 1461 senesinden Tanzimat’a (1839) kadar, cami, mescit, tekke, zaviye ve imaret gibi dini ve sosyal tesislerin etrafında kurulan mahallelerden oluşurken, 19. yüzyılın son çeyreğinde yani II. Abdülhamid döneminde batıdan esinlenmiş askerî, mülkî ve kamuya ait binaların inşası ile yeni bir fiziki değişim yaşamıştır⁴.

II. Abdülhamid döneminde şehirde; 1885’de saat kulesi, 1886’da Mekteb-i İdadi-i Mülkî, 1888-89’da hapisane, 1891’de vilayet matbaası ve askerlik dairesi, 1895’de bugün Kırkodalı denilen Rum okulu ve askerî depo, 1899’da Osmanlı Bankası, 1900’de hastane, 1901’de hükümet konağı, 1905’de Ziraat Bankası binası inşa edilmiştir⁵.

---

2 Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990, s. 356.

3 Orhan M.Çolak, “II. Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri ve Fotoğrafçı Ahmed Fuad Bey”, *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, Gülden Sarıyıldız, Niyazi Çiçek, İshak Keskin, Sevil Pamuk (yay.haz.), İstanbul 2011, s. 57-58.

4 İlhan Şahin, “Kastamonu”, *DİA*, Ankara 2001, C. 24, s. 586.

5 Mine Topçubaşı-Kemal Kutgün Eyüpgiller, “Kastamonu’da 19. Yüzyıl Kamu Yapıları”, *Üsküdar’a Kadar Kastamonu*, Lütfü Seymen (yay. haz.), İstanbul 2008, s. 182-200.

Ayrıca II. Abdülhamid, tahta geçtiği 1876 senesinden 1902 senesine kadar kendi hazinesinden Kastamonu Vilayeti için toplam 631.390,5 kuruş harcamıştır: Buna göre Padişah; Kastamonu'daki camiye şamdan, kaliçe ve saire bahası yardımıyla bulunmuş⁶, Kastamonu'daki Kadirî dergâhının noksanlarını tamamlamış⁷, Müslüman çocuklarına 1000 tane mushaf-ı şerif hediye etmiş⁸, Kastamonu'ya bağlı Domuzköyü'ndeki camiyi⁹ ve şehir dışındaki Suluceviz suyunun suyollarını tamir ettirmiş¹⁰, İnebolu'da yanmış olan cami ve medreseyi inşa ve tefriş ettirmiş¹¹, yine İnebolu'da kendi hayratı olan bir medreseyi¹², Taşköprü'nün Akdoğan Camii'ni¹³, Hanlı (yada Hasanlı) Köyü cami ve mektebini¹⁴ ve Ayancık'a bağlı Adliye Köyü'ndeki cami ile mektebi¹⁵ tamir ettirmiştir. Düzce'de yangından zarar görenlere¹⁶ ve Kastamonu halkından zaruretle kalanlara¹⁷ da para yardımı yapmıştır.

Öteden beri ekonomisi bakır eşya yapımı, deri ve sahtiyan işletmeciliği ile urgan dokumacılığına dayanan Kastamonu, bu halini 19. yüzyılda da korumuştur. Charles Texier şehir halkının dokumacılık ve bakırcılıkla geçindiğini yazmaktadır. İlhan Şahin, bir başka seyyahın şehrin başlıca ticaret metanın yün olduğunu, ayrıca dericilik, bakırcılık, dokumacılık yapıldığını belirtir. Bölge ormanlık olduğu için bu yüzyılda küçük sanayi dalı olarak marangozluk ve dülgerlik de gelişmişti. Bu gelişmelere uygun olarak yukarıda da işaret ettiğimiz gibi yüzyılın sonlarında ticaret, sanayi, eğitim ve idare binalarının sayısı artmıştır¹⁸.

Bu gelişmelere rağmen, yayılması ve gelişmesi başka meslek dallarının güçlenmesine bağlı olan fotoğrafçılık, Kastamonu'da

---

619.092 kuruş harcanmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir, On Altıncı Defadır*, Bağdad Vilayet Matbaası, Bağdad 1318, s. 126.

7 15.840,5 kuruş masraf yapılmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 129.

8 10800 kuruş harcanmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 130.

9 Tamirat için 30.000 kuruş masraf yapılmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 172.

10 Tamirat için 100.000 kuruş harcanmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 140.

11 En büyük masraf 382.942 kuruş ile bu tamir ve tefrişe yapılmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 94.

12 13.656 kuruş masraf edilmiştir, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 146.

13 3100 kuruş harcanmıştır, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 138.

14 Noksanlar 4460 kuruş ile bitirilmiştir, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 156.

15 Cami ve mektebin inşası 4000 kuruş masraf ile bitirilmiştir, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 175.

16 30.000 kuruş yardım edilmiştir, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 170.

17 7.500 kuruş ihsan edilmiştir, *Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir*, s. 183.

18 Şahin, a.g.m., s. 587.

gelişmemiştir. Bu dönemde Kastamonu'da bir fotoğrafhane açıldığına dair bir kayda rastlanamadı. Osmanlı fotoğrafçılığının Bahattin Öztuncay ile birlikte iki uzmanından biri olan Engin Özendes de *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık* kitabının son baskısında, Kastamonu'da fotoğrafçılık yapanları alfabetik sıraya göre şöyle sıralar: *Ahmed Efendi, Tz. Dildilyan ve Djevahirdjian (Cevahirciyan)*¹⁹.

Özendes'in yanısıra Aziz Demircioğlu da bir eserinde Kastamonu'da ilk fotoğrafın 1881'de Enis Paşa'nın valiliği zamanında Rum Okulu'nun temel atma merasiminde Ahmed Efendi tarafından çekildiğini söyler²⁰.

Tespit edilebilen arşiv belgelerine göre İstanbul'dan Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen ilk fotoğrafçı Bahriye Nezaretî'nde görevli Kolağası Mehmed Fethi Bey'dir. II. Abdülhamid, 22 Şubat 1889'da yayınladığı bir irade ile vilayetlerin genel olarak fotoğraflarının çekilmesini emretmiştir. Bu iradeye göre vilayet, sancak ve kazalarda bulunan hükümet konağı, kışla, hastane, cami, okul ve saire gibi devlet yapıları ile hayır eserlerinin fotoğraflarının çekilerek birer kopyasının arz ve takdimi istenmişti. Kastamonu Vilayeti'nde beş ay kalan Fethi Bey ve yardımcıları, çektikleri fotoğrafları 18 Ekim 1890'da Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa vasıtası ile Sultan'a arz etmişlerdir²¹.

Yukarıda da bahsedildiği gibi 1893'te II. Abdülhamid'in ülkeyi tanıtıcı mahiyette yurtdışına gönderdiği albümlerden Amerikan Kongre Kütüphanesi'ne gönderdiği 51 albüm içinde Kastamonu'ya ait fotoğraflar da vardır. Bu albümler içinde Sebah & Joaillier firmasının çektiği iki albümden biri 29, diğeri 31 fotoğrafı içermektedir. Bu iki albümden imparatorluğun çeşitli yerlerindeki okul binalarıyla öğrencilerin fotoğrafları yer almaktadır. Bu albümlerde Selanik, Rodos, Trabzon, Beyrut, Şam, Halep, Adana, İzmir, Manastır, Midilli, Denizli, Bağdat, Edirne, Manisa, Yanya, Bursa, Aydın, İzmit, Kastamonu ve Çankırı ile ilgili fotoğraflar mevcuttur. Bahattin Öztuncay *Dersaadet'in Fotoğrafçıları* adlı kitabında bu stüdyonun bu kadar şehri dolaşamayacağını ve ancak oradaki mahallî stüdyolarla işbirliği içinde bazı işleri onlara ısmarlamış olabileceklerini söylemektedir²².

---

19 Engin Özendes, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, İstanbul 2013, s. 74.

20 Aziz Demircioğlu, *Kastamonu'da Basılan Eserler*, Kastamonu 1987, s. 43-44.

21 Çolak, *a.g.m.*, s. 59.

22 Bahattin Öztuncay, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*, İstanbul 2003, C. 1, s. 278.

Amerikan Kongre Kütüphanesi'ndeki II. Abdülhamid fotoğraf koleksiyonuna bugün internette de ulaşılabilir²³. Bu kütüphanede yapılan araştırmalar sonucu Kastamonu'ya ait toplam beş fotoğraf tespit edilmiştir. Bunlar Mülkî İdadi binası ve öğrencileri, Askerî İdadi binasının planları ve öğrencileri ile Askerî Rüşdiye binalarıdır. 1888-1893 tarihleri arasında tahminî olarak tarihlendirilen bu fotoğraflardan ikisi Sebah & Joaillier Fotoğrafhanesi'ne aitken üçünün fotoğrafçısı belli değildir.

Osmanlı Devleti'nin resmi fotoğraf arşivi sayılabilecek ve dünyanın sayılı fotoğraf koleksiyonlarından biri olan Sultan II. Abdülhamid Arşivi ya da Yıldız Koleksiyonu diye bilinen, bugün orijinalleri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde, negatif kopyaları ise İslâm Sanat Tarih Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Arşivi'nde bulunan tarihî fotoğraf koleksiyonunda ise Kastamonu ile ilgili 41 fotoğraf vardır. Bunlardan büyük bir kısmı Kastamonu'dan Taşköprü'ye ve Kastamonu'dan Daday'a uzanan yollarda yapılan köprü ve menfezlere ait fotoğraflardır. 37 adet köprü ve menfez fotoğrafının (10 fotoğraf mükerrerdir) bir kısmı 1897 tarihlidir, bir kısmının ise fotoğrafçısı bellidir, fotoğrafçı yukarıda da bahsettiğimiz Solak (Tzolag) Dildilyan'dır. Diğer beş fotoğraftan ikisi mükerrer olup Kastamonu'da Kumandan Vekili Hüseyin Paşa nezaretinde II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümünde Kumandanlık Dairesi önünde yaptırılan saat kulesinin çizimi²⁴, diğer ikisi ise 1876 Osmanlı Meclisi'ndeki Kastamonu Mebusları Hacı Mustafa ve Salim Efendiler'e aittir.

Osmanlı basınında da Kastamonu'ya ait bir grup fotoğraf tespit edilebildi. Bunlardan *Servet-i Fünun*, *Şehbal* ve *Resimli Kitap*'da yapılan araştırmalarda *Servet-i Fünun*'da Kastamonu ve İnebolu ile ilgili 10 fotoğraf, *Şehbal*'de ise sadece bir adet İnebolu fotoğrafı vardır. *Resimli Kitap*'da maalesef Kastamonu fotoğrafı tespit edilemedi.

Servet-i Fünun'un 11 Kasım 1897 tarihli 348. sayısında İnebolu'nun genel manzarası, 19 Aralık 1899 tarihli 458. sayısında Kastamonu-İnebolu yolunda inşa edilen Kuruçay Köprüsü'nün açılış merasimi ile Kastamonu Sanayi Mektebi öğretmen ve öğrencileri, 23 Ağustos 1900 tarihli 493. sayısında İnebolu'nun denizden görünüşü, 18 Ekim 1900 tarihli 501. sayısında II. Abdülhamid'in cülusunun 25. sene-i devriyesi münasebetiyle Kastamonu'da inşa edilen çeşme, 3 Ekim 1901 tarihli 551. sayısında Kastamonu Hükümet Dairesi ile Kastamonu-

23 <http://www.loc.gov/collections/abdul-hamid-ii/about-this-collection/>

24 Kemal Kutgün Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi Kastamonu*, İstanbul 1999, s. 197.

Taşköprü arasında inşa edilen Gölviran Köprüsü, 16 Mart 1905 tarihli 725. sayısında Kastamonu civarında bir çiftlik, 13 Eylül 1906 tarihli 803. sayısında halıya dokunmuş Kastamonu haritası,

Şehbal'in 28 Mart 1914 tarihli 93. sayısında ise İnebolu'nun Evrenye Köyü'nde yaptırılan ilkokul fotoğrafı mevcuttur.

Kastamonu-İnebolu yolunda inşa edilen Kuruçay Köprüsü'nün açılış merasimi
(1899)

(*Servet-i Fünun*)

Ayrıca Lütfi Seymen'in "Kartpostallarla Geçmişte Kastamonu" makalesinde bahsettiği *Malumat* dergisinin 10 Ekim 1901 tarihli 307. sayısında Kastamonu Hükümet Konağı'nın açılış merasimi fotoğrafını da burada zikretmek gerekir²⁵.

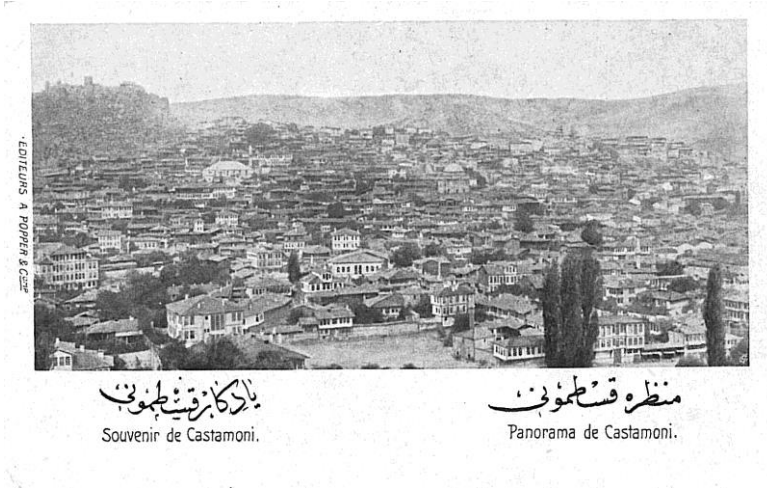
---

25 İ.Lütfi Seymen, "Kartpostallarda Geçmişte Kastamonu", *Tarih ve Toplum*, S. 140/1995, s. 27.

Kastamonu Hükümet Konağı'nın açılış merasimi, 1901 (*Malumat*)

Yine bu fotoğrafları tamamlayıcı mahiyette olarak *Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler* kitabında yayınlanan Kastamonu kartpostalları da önemlidir. Bu eserde Kastamonu'ya ait iki adet genel görünüş, İnebolu'nun iskelesi, evleri, Köprü mevkii, Yarbaşı mevkii ve sahilde tekne inşasına ait toplam sekiz fotoğrafı ile Küre'nin genel görünüşüne ait bir fotoğrafı olmak üzere Kastamonu ile ilgili toplam on bir fotoğraf yer almaktadır²⁶.

Kastamonu'nun genel görünüşü (Köker, s. 352)

26 Osman Köker (ed.), *Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, İstanbul 2005, s. 169-173.

Bu fotoğraflardan hareketle Kastamonu fotoğraflarının Kastamonu merkez ile İnebolu fotoğraflarından ibaret olmasını, vilayet ve sancak merkezi olduğu için Kastamonu, Liman olarak merkez olması bakımından da İnebolu'nun önemine bağlanabilir.

Kastamonu'ya yabancı pek çok seyyahın da yolu düşmüştür. Bunlardan gezilerinde fotoğraf çekme izni talep ettiklerinden dolayı isimleri Osmanlı Arşivi'nden takip edilebilen Atina'daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nde asistan olan Fransız arkeolog Gustave Mendel (1873-1938) ile Alman Breslau Üniversitesi hocalarından jeolog ve topograf Richard Leonhard (ölm. 1917) sayılabilir.

Gustave Mendel, 1899'da başlayan ve 1900 senesinde devam eden Anadolu gezisine 1901'de devam etmiş, bu gezisinde Kastamonu'ya da uğramıştır. Leonhard ise 1899 ve 1900 senelerinde yaptığı ziyaretleri, 1903 sonbaharında bu sefer bir hizmetkârı ile tekrar etmiştir. Coğrafik, etnik ve arkeolojik araştırmalarda bulunan Leonhard, çektiği fotoğrafları 1915'te yayınladığı eserinde neşretmiştir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı Atatürk Kitaplığı'nda bulunan Kastamonu fotoğrafları arasında ise yine Kastamonu ve İnebolu'ya ait tarihi fotoğraflardan 10 fotoğraf tespit edilebildi. Bunlar, Nasrullah Köprüsü²⁷, Kastamonu Kalesi ve şehir bakışı²⁸ ve Kastamonu İdadisi²⁹ ile Kale ve şehrin genel görünüşüne³⁰ ait toplam dört, İnebolu-Köprü mevkii (Foto Cebe)³¹, yine Köprü mevkii³², Türk Ocağı³³, İnebolu ve sahil³⁴, İnebolu sahili³⁵, sahil ve gemiler³⁶ olmak üzere İnebolu'ya ait altı adet fotoğraftır. İnebolu fotoğrafları arasında Foto Cebe dikkat çekmektedir. Fotoğraflar, kesin bir çekim tarihi olmamak ile birlikte II. Meşrutiyet sonrası olarak tarihlendirilebilir.

Atatürk Kitaplığı'nda Kastamonu ile ilgili olup kapağında "332 Senesine Aid Kastamonu Vilayeti Hatırası" yazan bir albüm³⁷ dikkat çekmektedir. Albüm 1916 tarihlidir, 5. Kolordu Ahz-i Asker Heyeti Reisi

---

27 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11316.

28 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11461.

29 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11317.

30 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11649.

31 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11257.

32 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11830.

33 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11381.

34 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11499.

35 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 11500.

36 İBB Atatürk Kitaplığı, Kartpostal No: 12209.

37 İBB Atatürk Kitaplığı, Albüm No: 141.

Miralay Ali Osman Bey'in Kastamonu ziyaretleri hatırası olmak üzere takdim kılınmış ve 20 Nisan 1332 (3 Mayıs 1916) tarihli ve imzalı olup, 16 fotoğrafı ihtiva etmektedir. Fotoğrafçısı belli olmayan ve altyazıları Osmanlıca olan fotoğraflar şunlardır:

- 1-Müceddeden inşa olunan Kastamonu Sanayi Mektebi
- 2-Hastaneye ilaveten inşa olunan tecridhane
- 3-Hastaneye ilaveten inşa olunan muayenehane
- 4-Yeniden inşa olunan timarhane (Şifa Yurdu)
- 5-Memleket Hastanesinin medhali
- 6-Müceddeden inşa olunan Daday Leyli İbtidai Mektebi
- 7-Daday İbtidai Mektebi'nin yatakhane
- 8-Daday Leyli İbtidai Mektebi'nin açılış merasimi
- 9-Mergüze Nahiyesi'nin merkezi olan Antarlı Köyü'nde yapılan Leyli İbtidai Mektebi'nin temel atma merasimi
- 10-İkmal edilen Antarlı Mekteb-i İbtidaisi
- 11-Antarlı Mektebi'nin yemekhanesi ile beraber görünüşü
- 12-Medreseden tahvilen ve ilaveten inşa olunan Ağcıkavak Karyesi Leyli İbtidai Mektebi
- 13-Ormanlar arasında otelden tadilen ve ilaveten yapılan Ecevid Karyesi Leyli İbtidai Mektebi
- 14-Numune olarak Göl Nahiyesi'nde yaptırılan hükümet konağı
- 15-Yeniden açılan Çocuk Bahçesi
- 16-Yeniden açılan Darüleytam

Mergüze-Antarlı Köyü Leyli İbtidai Mektebi'nin temel atma merasimi ve gölgeleri aksetmiş fotoğrafçılar (*İBB Atatürk Kütüphanesi Albümü 141/9*)

Kastamonu'da Cumhuriyet döneminde fotoğrafçı olarak kayda geçen ilk isim Ahmed Efendi'dir. 1340-1341 (1924-25) *Türk Ticaret Salnamesi*'nde Ahmed Efendi'nin ismi geçer³⁸. 1928 senesinde yayınlanan *Büyük Ticaret Salnamesi*'nde fotoğrafçıların bulunduğu yerlerin listesinde ise Kastamonu'nun ismi yoktur. Kastamonu civarında Amasya, Ankara, Devrek, Zonguldak ve Merzifon'daki fotoğrafçılar sayılmaktadır³⁹.

Burçak Evren, Anadolu'nun yerel fotoğrafçıları saydığı makalesinde 1920-1970 seneleri arasında verdiği listede İnebolu'da fotoğrafçılık yapan Foto Cebe ile Taşköprü'de fotoğrafçılık yapan Foto Hilal ve sahibi Hacı Ömerzade Mehmed Necati'nin isimlerini vermektedir⁴⁰.

Atatürk'ün 1925 Ağustosunun son haftasında Kastamonu ve İnebolu seyahatlerinde fotoğraf çekenler bilinmektedir. Bunlar yukarıda da bahsettiğimiz Foto Cebe ile Kastamonu fotoğraf tarihine damgasını

38 *Türk Ticaret Salnamesi, 1340-1341 Senesine Aid Nüsha*, s. 487.

39 *Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, İstanbul 1928, C. 2, s. 1174-1176.

40 Burçak Evren, "Anadolu Fotoğrafçıları ve Fotokart Estetiği", *Toplumsal Tarih*, S. 61/1999, s. 26.

vurmuş, Kastamonu ile ilgili en çok fotoğrafı bulunabilen Foto Zihni yani Zihni Özalp'tir.

Atatürk'ün Kastamonu ziyaretinde Foto Zihni tarafından çekilen fotoğrafı, 30 Ağustos 1925 (*Cumhuriyetin 50. Yılında Kastamonu, 1973 İli Yılığ*)

Bunun yanı sıra Kastamonu Ticaret ve Sanayi Odası'nın yayınladığı *Cumhuriyet Devrinde Kastamonu Ticareti* adlı kitaba göre 1935'te Kastamonu'da beş fotoğrafçı vardır⁴¹.

Son kaynak olarak ulaşılabilen 1943-44 (fotoğrafçı yoktur), 1955, 1964 ve 1968 Kastamonu telefon rehberlerine göre de Kastamonu'da fotoğraf stüdyosu olan fotoğrafçılar şunlardır: Foto Maral-Nurettin Maral-Kastamonu, Zihni Özalp-Kastamonu⁴², Abdurrahman Kırıker-Tosya⁴³.

41 *Cumhuriyet Devrinde Kastamonu Ticareti*, Kastamonu 1935, s. 114.

42 *PTT Kastamonu Telefon Rehberi 1959*, s. 10; *Kastamonu İli Telefon Rehberi 1964*, meslekler kısmı s. 10; *PTT Kastamonu İli Telefon Rehberi 1968*, meslekler kısmı s. 20.

43 *Kastamonu İli Telefon Rehberi 1964*, meslekler kısmı s. 10.

II. FOTOĞRAFÇILAR

A. Osmanlı Dönemi

1. Bahriye Kolağası Mehmed Fethi Bey

Vilayetlerin genel olarak fotoğraflarının çekilmesi ile ilgili ilk teşebbüs Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın sadaretinde (1885-1891) 22 Şubat 1889 tarihinde yayınlanan irade ile gerçekleşmiştir. Bu iradeye göre vilayet, sancak ve kazalarda bulunan hükümet konağı, kışla, hastane, cami, okul ve saire gibi devlet yapıları ile hayır eserlerinin fotoğraflarının çekilerek birer kopyasının arz ve takdimi emredilmiştir. Çekimi yapacak fotoğrafçının seçimi ile fotoğrafların ebat, kalite veya adedi gibi konular tamamen vilayetlere bırakılmış, vilayetlerin fotoğrafçı istemesi halinde umumiyetle İstanbul'dan askerî fotoğrafçılar gönderilmiştir. Maaş, harcırah ve fotoğraf levazımatı masraflarını önceleri vilayetlere bırakan devlet, ortaya çıkan büyük meblağlar üzerine masrafları Dâhiliye Nezareti bütçesinin zuhurat tahsisatından karşılamayı planlamıştır.

Bu tebligata binaen Kastamonu Valisi Abdurrahman Nureddin Paşa, 5 Mart 1889'da, Mabeyn Başkitabeti'ne gönderdiği yazıda, *burada eylevm fotoğrafçı bulunmayıp birkaç senede bir gelip geçen fotoğrafçılar meyanında da takdime şayan resim çıkarabilecek derecede mahiri bulunmamasına mebni Dersaadet'çe hemen değerli bir fotoğrafçı bulunup müsaraaten izamı hususunu Dâhiliye Nezareti'ne telgrafla bildirmiş, fotoğrafçının hin-i vürudunda bila-tehir icab eden mahaller resimlerinin ahziyle takdimine müsaraat kılınacağını* beyan etmiştir⁴⁴. Buradan da anlaşılacağı üzere Abdurrahman Nureddin Paşa, Kastamonu'da bir fotoğrafçı olmadığını, fakat birkaç senede bir fotoğrafçıların gelip geçtiğini, fakat bunların da fotoğrafçılıktaki maharetlerinin iyi olmadığını anlatmaktadır.

Kastamonu'dan gelen telgrafi Dâhiliye Nazırı Ahmed Münir Paşa, 12 Mart 1889'da Sadarete bildirmiştir⁴⁵.

Ahmed Münir Paşa, İstanbul'dan Kastamonu'ya gönderilecek fotoğrafçı konusunda hemen Abdullah Biraderler ile görüşmüş, Abdullah Biraderler de çekilecek her bir fotoğrafın 33x27 cm. ebadında olmak üzere 100 adedinin 250 liraya ve bu adedi geçtiği takdirde her bir fotoğraf

44 BOA, Y.PRK.UM., 14-47.

45 BOA, DH.MKT., 1604-50.

için 1 liraya anlaşılabileceğini ifade etmiştir. Münir Paşa başka fotoğrafçılar ile de görüşmüş, bunlar ise 100 fotoğraf için 300 lira, 100 adedi geçen her bir fotoğraf için yarımşar lira istemişlerdir.

Ahmed Münir Paşa, Sadarete yazdığı 3 Nisan 1889 tarihli yazısında fotoğrafçılarla yaptığı görüşmelerden bahsetmiş, çekilecek fotoğrafların 100 adedi geçmeyeceğini ve sanatlarındaki maharetlerine ve kendilerine diğer fotoğrafçılardan daha çok emniyet edilebileceğine binaen Abdullah Biraderler'in tercih edilebileceğini, böylelikle 100 fotoğraf için ödenecek 250 liranın her biri 100 kuruştan 25000 kuruş tutacağını ve bu masrafın da 1890 senesi bütçesinin zuhurat tertibinden karşılanabileceğini beyan etmiştir⁴⁶.

Sadrazam Kâmil Paşa da bu masrafı çok bulmuş olacak ki Bahriye Nezareti'nden fotoğrafçılığa vâkıf bir kolağası, bir gedikli ve bir neferin istihdam edilerek, bunların üç aylık masrafları ile fotoğrafçılık için gereken malzemelerin masraflarının karşılanmasını ve bu konuda Dahiliye Nezareti'nin Bahriye Nezareti ile haberleşerek gereğinin yapılmasını istemiştir⁴⁷. 11190 kuruş tutan bu masraf Dahiliye Nezareti'nin bütçesinden karşılanacaktı⁴⁸.

Bahriye Matbaası Fotoğraf Memuru Kolağası Mehmed Fethi Bey ve iki yardımcısı da Mayıs 1890'da Kastamonu Vilayeti'ne gitmişler, vilayeti ve mülhakatını gezip, beş ay kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüşlerdir. Mehmed Fethi Bey, Ereğli Madeni'nde mevcut bina, demiryolu, köprü ve ocakların fotoğraflarını çekmiş ve bunları Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'ya arzetmiştir. Hasan Hüsnü Paşa da bunları 14 Ekim 1890'da Saray'a takdim etmiştir. Hatta Mehmed Fethi Bey, Ereğli Madeni hakkında detaylı bir rapor hazırlamış, bu ocaklarda yapılan teknik iyileştirmeler sayesinde çıkarılan kömürün arttığını, devletin ihtiyacını karşıladığı gibi, yurtdışına da satıldığını belirtmiştir. Mehmed Fethi Bey'in raporundan kömür ocaklarını gezerken Ereğli, Olukbaşı İskelesi, Kozlu, Zonguldak ve Çatalağzı'na gittiği, Kilimli, Alacağzı ve Amasra'ya gidemediği anlaşılmaktadır⁴⁹. *Sabah* gazetesindeki bir haberde de Mehmed Fethi Bey'in Karadeniz Ereğlisi'ndeki fabrikalarla devlet binalarının fotoğraflarını çekerek döndüğü, hatta orada bir demir madeni keşfedildiği ve bu madenden çıkan numuneleri de incelenmek üzere Fethi

---

46 BOA, DH.MKT., 1612-79.

47 BOA, DH.MKT., 1622-50.

48 BOA, DH.MKT., 1634-40, 1643-114, 1670-108, 1677-79.

49 BOA, Y.MTV., 46-7.

Bey'in İstanbul'a getirdiği görülmektedir⁵⁰. Buradan da Fethi Bey'in Ereğli dışında fotoğraf çekmediği anlaşılmaktadır.

Amerikan Kongre Kütüphanesi'nin II. Abdülhamid fotoğraf koleksiyonundaki Karadeniz Ereğlisi fotoğrafları, Fethi Bey'in raporu ile örtüştüğünden bu fotoğrafların Fethi Bey'e ait olduğu düşünülmektedir. Bu fotoğraflar; Ereğli'de Karadon ocağı, kerpiç fabrikası, tuğla fabrikası, Kılınç Köprüsü, sath-ı mail, Çatalağzı ve Kozlu mevkillerine ait toplam yedi fotoğraftır.

Ereğli'de Karadon Ocağı (*Amerikan Kongre Kütüphanesi*)

Fotoğraf çekimi için yapılan harcamaların daha sonra incelenmesi üzerine Mehmed Fethi Bey'in 11190 kuruşluk bütçenin 1000 kuruşunu

⁵⁰ *Sabah*, 23 Zilkade 1310, S. 1368, s. 1.

fazla yere harcadığı anlaşılmış ve bunun kendisinden istenmesi kararlaştırılmıştır⁵¹.

Mehmed Fethi Bey⁵² hakkındaki bilgiler mahduttur. Bahriye Salnamelerinden çıkan bilgilere göre 1866'da orduya girmiştir. 1890 tarihli ilk Bahriye Salnamesi'ne göre bu tarihte Bahriye Mektebi fotoğraf memurudur ve 1884'de Sol Kolağası⁵³, 1896'da Sağ Kolağası⁵⁴ rütbelerine atanmıştır. 1902 tarihine kadar Bahriye Mektebi fotoğraf memurluğuna devam etmiş⁵⁵, 28 Eylül 1902'de Bahriye Matbaası'ndaki fotoğrafhanenin kaldırılması⁵⁶ üzerine görev yeri Selimiye'ye nakletmiştir⁵⁷. 1905'de Binbaşı olan Mehmed Fethi Bey hakkında tespit edilen son kayıt ise, 1908'de Bahriye Mektebi Nakkaşhane memurluğunda bulunmasıdır⁵⁸.

Mehmed Fethi Bey ayrıca Abdullah Biraderler'in en büyüğü Serfotoğrafi-i Hazret-i Şehriyarî Viçen Abdullah ile birlikte Karadeniz kıyısında Şile'de tesis edilmiş Cankurtaran Tahlisiye Heyeti'nin fotoğraflarını çekmek için görevlendirilmiştir. Onlara Bahriye Matbaası Müdürü Fuad Bey ile Fethi Bey'in yardımcısı Mülazım Ali Efendi⁵⁹ de eşlik etmiş, heyet 17 Ekim 1892 tarihinde istimbote ile Şile'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır⁶⁰. Heyetin çektiği 13 fotoğraf yine Amerikan Kongre Kütüphanesi II. Abdülhamid fotoğraf koleksiyonundadır, 10 tanesinin sağ altında Abdullah Frères adı vardır.

---

51 BOA, DH.MKT., 2035-123, 333-5.

52 Mehmed Fethi Bey'i, Bahriye Matbaası'nda görevli diğer Mehmed Fethi Bey ile karıştırmamak gerekir. Diğer Mehmed Fethi Bey, Bahriye Matbaası'nda harita ve gravye memuruydu. Galata'da doğdu, Baba adı Ali'dir. 1875 yılında Harbiye'den mezun oldu. 1891'de çinkografi eğitimi için yurtdışına gönderildi. Akdeniz, Karadeniz ve İzmir Limanı haritalarının gravyesini yapmıştır. 1907'de binbaşı, 1910'da emekli olmuştur, Fahri Çoker (haz.), *Deniz Harp Okulumuz*, Ankara 1994, s. 23.

53 *Salname-i Bahri*, 1. defa, İstanbul 1307, s. 55.

54 *Salname-i Bahri*, 10. defa, İstanbul 1317, s. 43.

55 *Salname-i Bahri*, 2. defa, İstanbul 1308, s. 48 ve 103; *Salname-i Bahri*, 3. defa, İstanbul 1310, s. 42; *Salname-i Bahri*, 4. defa, İstanbul 1311, s. 42; *Salname-i Bahri*, 12. defa, İstanbul 1319, s. 45 ve 82.

56 *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Genel Arşivi Kataloğu, Mektubi Bölümü Kısım II, H1-M*, Ankara 1980, C. VI, Matbaa Bölümü.

57 *Salname-i Bahri*, 13. defa, İstanbul 1320, s. 86.

58 *Bahriye Salnamesi*, 17. defa, İstanbul 1326, s. 73.

59 Sonradan Serfotoğrafi-i Hazret-i Şehriyarî olan Bahriyeli Ali Sami.

60 *Sabah*, 25 Rebiülevvel 1310, S. 1133, s. 1; 26 Rebiülevvel 1310, S. 1134, s. 2.

IRCICA Arşivi'ndeki Yıldız Fotoğraf Koleksiyonu'nda ise Mehmed Fethi Bey'in Kol-ı sani yani Sol Kolağası rütbesinde iken çektiği bir İstinye Limanı fotoğrafı mevcuttur⁶¹.

2. Dildilyan Biraderler

Sivas menşeli bu aile Sivas'tan göç ederek Merzifon'a yerleşmiş ve burada Amerikalılar'ın kurduğu Anadolu Koleji'nin (Anatolia College) yanında fotoğrafhane açmışlardır. Fotoğrafçılar, Solak ve Aram kardeşler ile yeğen Sumpad Dildilyan'dan oluşmaktaydı.

Solak Dildilyan 5 Mayıs 1872'de Yozgat'ta doğmuştur. Babası kunduracı Krikor, annesi Luisa Dildilyan'dır. 11 kardeşin üçüncüsü olan Solak'ın doğumundan sonra aile, Yozgat'tan Sivas'a göç etmiştir. Solak, Maryam Nakkaşyan ile evlenmiş, altı çocukları olmuştur. Aram ise ailenin sekizinci çocuğuydu, 18 Eylül 1883'te Sivas'ta doğmuştur. Yeğen Sumpad ise 1 Mart 1880'de doğmuştur. Babası Harutyun Dildilyan (1854-1915), Solak ve Aram'ın babaları Kirkor ile kardeşti.

Solak, 16 yaşında iken bir aile dostunun araya girmesi ile Sivas'a gelen seyyar fotoğrafçı Cevahirciyan'a çırak olmuş, sonra babasının Sivas'a davet ettiği İstanbullu fotoğrafçı Mikael Naturyan ile Sivas'ta ortak bir fotoğrafhane açmışlardır. O dönemde Anadolu'da yerleşik stüdyoya pek rastlanmazdı, seyyar fotoğrafçılık adettendi. Fotoğrafçı şehre gelir, birkaç günlüğüne bir dükkân kurar, fotoğraf çeker ve çoğu zaman oranın yerlisi olan bir eczacının yardımıyla cam negatiflerden kâğıda baskı yapar ve yoluna devam ederdi. Solak ve Mikael de bir yandan stüdyoyu işletirken bir yandan da fotoğraf çekmek üzere dönüşümlü olarak köylere ve çevre kentlere seyahat etmişlerdir. Solak'ın meşhur bir kunduracı olan babasının geniş çevresi ona ve ortağı Naturyan'a önemli müşteriler kazandırmıştır. Naturyan&Dildilyan Fotoğrafhanesi'nin şöhreti kısa zamanda Merzifon'a ulaşmıştır. Birkaç yıl içinde Merzifon'da Amerikalılar tarafından açılan Anadolu Koleji, Merzifon'da şehirli, aydın, fotoğrafa ilgi gösteren bir müşteri profili oluşturmaya başlamıştır. Solak ve ortağı her yıl kolejden davet almış, okulu ve mezuniyet törenlerini fotoğraflamıştır. Bir müddet sonra Merzifon'da bir stüdyo daha açmaya karar vermişlerdir (1889)⁶². Bu yeni stüdyoyu başta Naturyan çekip çevirmiş, ancak kısa bir süre sonra kalp krizinden hayatını kaybetmiş ve Solak iki stüdyoyu da aynı anda idare etmeye başlamıştır. 1894'de salgın hastalıktan anne ve babasını kaybeden

---

61 IRCICA Arşivi, 779-55-070.

62 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, İstanbul 2004, C. 2, s. 769; C. 3, s. 240.

Solak, kalabalık aileye tek başına bakmaya başlamış ve Anadolu Koleji'nin yeni müdürü Charles Tracy'nin Merzifon'a gelmesi ve kolejin yeni fotoğrafçılığına atandığını söylemesi üzerine Merzifon'a göç etmiştir. Anadolu Koleji'nin duvarlarının hemen yanında bir ev inşa etmiş, evin ikinci katında stüdyo olarak kullanılan oda, okulu panoramik olarak görmekte ve ışığı oldukça iyi alan büyük penceresiyle iyi fotoğraflar çekilmesine imkân tanımıştır. Ayrıca Sultan tarafından da resmi fotoğrafçı olarak tayin edilmiştir. Anadolu Koleji'nin 1905 mezunlarından ve orada sanat tarihi hocası olan Sumpad da amcasına yardım etmeye başlamıştır⁶³. Anadolu Koleji'nin giderek hem büyümesi, yeni inşaatlar, hem öğrenim kadrosunun hem de yeni öğrencilerin kaydedilmesi ile Solak'ın da işleri büyümüştür. Kolej bünyesinde açılan hastaneye getirilen röntgen cihazının çalıştırılması da Solak'a verilmiştir.

Sumpad, Samsun'a taşınmış ve burada yeni bir stüdyo açmıştır. Bu stüdyo da Dildilyan Kardeşler adını taşımıştır. Solak yoğun biçimde köşe bucak Anadolu'yu gezmiş, törenlerde evlerde insan portreleri çekmiş, binaları ve şehir manzaralarını fotoğraflamıştır⁶⁴.

Solak'a devlet tarafından 6 Temmuz 1908'de İftihar Madalyası verilmiştir⁶⁵.

Kardeşi Aram da Dildilyanlar'ın ününü daha da yaygınlaştıran panoramik şehir manzaraları ve kartpostallar hazırlama işinde ağabeyi Solak'a yardım ederek önemli rol oynamıştır. 1904'de fotoğraf alanında öğrenim veren Illinois College of Photography'ye kaydını yaptırmış ve Amerika'ya gitmiştir. Bir yıl içinde okulunu bitirmiş ve Merzifon'a dönmüştür. 1910 senesinde Konya'da bir stüdyo açmış, fakat burada tutunamayıp, stüdyosunu Adana'ya taşımıştır⁶⁶.

Dildilyanlar'ın Samsun stüdyosu, 1911'de temeli atılan Samsun-Sivas demiryolunun inşa sürecini fotoğraflamıştır⁶⁷. Bu hat maalesef uzun yıllar bitirilememiş ve Cumhuriyet'ten sonra 1932'de açılmıştır.

---

63 Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Ankara 2008, s. 273.

64 *Dildilian Kardeşlerin Objektifinden Bir Ermeni Ailesinin Yitik Geçmişine Tanıklıklar 1872-1923* Sergi Katalogu, İstanbul 2013; s. 6-7, 30; "Dr. Armen Marsoobian Brings History to Life as Dukakis Fellow", *The Anatolian*, Summer 2009, s. 9 (Bu makalenin çevirisini yapan hemşehrimiz Prof. Dr. Cengiz Tomar'a teşekkür ederim.)

65 BOA, DH.MKT., 1269-82.

66 *Dildilian Kardeşlerin Objektifinden.....*, s. 7-8.

67 Bu inşaat sürecinde çektikleri fotoğraflardan bazıları şu eserde mevcuttur: *Samsun-Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Açılışı*, Ankara 2006, s. 34, 41, 43; "Samsun-

Dildilyan Kardeşler, fotoğrafçı olarak devlet hizmetinde olduklarından dolayı 1915 tehcirinden etkilenmemişlerdir. Fakat yeğenleri Sumpad, tehcirde hayatını kaybetmiştir. Solak ve ailesi ile kardeşi Aram da Müslüman olmuşlardır. Solak, Ahmed Pertev, eşi Maryam Cemile ve erkek çocukları Kirkor Mehmed Remzi, Sahayak Hasan Remzi, Hrant Mustafa Fethi, Ara Yusuf Vehbi, kız çocukları Alice Hatice Leman, kardeşi Aram ise Osman Şevki adını almışlardır (1 Eylül 1915)⁶⁸.

1921'e kadar faaliyetine Merzifon ve Samsun'da devam eden Dildilyanlar'dan Solak ve ailesi Atina'ya gitmiş ve burada tekrar bir stüdyo açmış, fotoğrafçılığı oğlu ve kızına devretmiştir. 19 Ağustos 1935'te çene kanserinden Atina'da ölmüştür. Aram ise ailesi ile birlikte Amerika'ya Kaliforniya'ya göç etmiş ve fotoğrafçılık kariyerine orada devam etmiştir. O ise 1963'te San Francisco'da hayata veda etmiştir⁶⁹.

Dildilyanlar'ın Kastamonu ile ilişkisini ilk yazan Kevork Pamukçuyan'dır. Bir yazısında *K. K. Dildilyan (19.yüzyıl-20.yüzyıl): Kastamonu'da fotoğrafçı*⁷⁰ derken başka bir makalesinde *Kuzenim Bay Artaki Zambakciyan'ın nezdinde, K. K. Dildilyan'ın Kastamonu'daki fotoğrafhanesinde çekilmiş, 5 Aralık 1892 tarihli bir fotoğraf mevcuttur. Fotoğrafçı her ne kadar biliniyorsa da, faaliyette bulunduğu yıllar için, mezkûr tarih ehemmiyeti haizdir*⁷¹ diyerek Dildilyan'ın Kastamonu'da fotoğraf çektiğini belgelemiştir. Fakat bu kayıt, Kastamonu'da daimi bir stüdyosu olduğunu göstermez.

Dildilyanlar, Kastamonu-Taşköprü ve Kastamonu-Daday arasında inşa edilen köprü ve menfezlerin fotoğraflarından bazılarını çekmiştir.

Yıldız Koleksiyonu'ndaki Kastamonu köprü ve menfez fotoğrafları toplam 37 adettir. 10 tanesi ise mükerrerdir. 1897 olarak tarihlendirilen 90503 numaralı albümde 22 fotoğraf vardır. Bunlar:

1-Kastamonu-Tosya yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Karasu Köprüsü'nün açılış merasimi (Yolun 11. kilometresinde 80 metre uzunluğundadır.),

---

Sivas Demiryolu hattının resm-i ibtidası" fotoğrafı, *Şehbal*, 1 Mayıs 1327 (14 Mayıs 1911), S. 39, sayfa 293.

68 BOA, DH.EUM.KLU., 10-1.

69 *Dildilian Kardeşlerin Objektifinden.....*, s. 11-12.

70 Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, İstanbul 2003, C. 4, s. 211.

71 Pamukciyan, *a.g.e.*, C. 3, S. 222.

2-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Alama Köprüsü'nün açılış merasimi (Yolun 37. kilometresinde ve 40 metre uzunluğundadır),

3-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde sırf kargir olarak inşa ve ikmal olunan Hasköy Kemerli menfezi (Yolun 11. kilometresinde ve 4 metre uzunluğundadır.),

4-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde sırf kargir olarak inşa ve ikmal olunan Gömeç Köyü Kemerli menfezi (Yolun 13. kilometresinde ve 4 metre uzunluğundadır.),

5-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde sırf ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Gölviran Köprüsü (Yolun 18. kilometresinin 500. metresinde ve 80 metre uzunluğundadır.),

6-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde Uzunkavak Köprüsü (Yolun 20. kilometresinin 100. metresinde ve 8 metre uzunluğundadır.),

7-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa edilen Bük Köprüsü (Yolun 25. kilometresinin 30. metresinde ve 10 metre uzunluğundadır.),

8-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa edilen Gömeç Köprüsü (Yolun 22. kilometresinde ve 14,5 metre uzunluğundadır.),

9-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Baraka Köprüsü (Yolun 33. kilometresinde ve 16 metre uzunluğundadır.),

10-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde sırf kargir olarak inşa ve ikmal olunan Alama Suyu Köprüsü (Yolun 33. kilometresinin 34. metresinde ve 3 metre uzunluğundadır.),

11-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Alama Geçidi Köprüsü (Yolun 33. km.sinin 534. m.sinde ve 5 m. uzunluğundadır.),

12-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Alama Çayı Köprüsü (Yolun 37. km.sinde ve 36 m. uzunluğundadır.),

13-Kastamonu-Taşköprü yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Dere Köprüsü (Yolun 44. km.sinde ve 6 m. uzunluğundadır.),

14-Kastamonu-İnebolu yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak ikmal olunan Şeker Köprüsü (Yolun 9. kilometresinin 500. m.sinde ve 20 metre uzunluğundadır.),

15-Kastamonu-Daday yolu üzerinde sırf kargir olarak inşa ve ikmal olunan Tekçam Kapaklı Menfezi (Yolun 7. kilometresinde ve 80 cm. uzunluğundadır.),

16-Kastamonu-Daday yolu üzerinde sırf kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Tekçam Kemerli Menfezi (Yolun 8. kilometresinde ve 1 metre uzunluğundadır.),

17-Kastamonu-Daday yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Gölköyü Köprüsü (Yolun 9. kilometresinde ve 6 metre uzunluğundadır.),

18- Kastamonu-Daday yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Gölköyü Köprüsü (Yolun 13. kilometresinde ve 25 metre uzunluğundadır.),

19-Kastamonu-Daday yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Subaşı Köprüsü (Yolun 16. kilometresinde ve 40 metre uzunluğundadır.),

20-Kastamonu-Daday yolu üzerinde sırf kargir olarak inşa ve ikmal olunan Çilköy Kemerli Köprüsü (Yolun 18. kilometresinde ve 4 metre uzunluğundadır.),

21-Kastamonu-Daday yolu üzerinde ayakları kargir ve üzeri ahşap olarak inşa ve ikmal olunan Verev Köprüsü menfezi (Yolun 20. kilometresinde ve 6 metre uzunluğundadır.),

22-Kastamonu-Daday yolu üzerinde sırf kargir olarak inşa ve ikmal olunan Arap Hamı Kemerli menfezi (Yolun 23. kilometresinde ve 2 metre uzunluğundadır).

90860 numaralı albümün 4-18. fotoğrafları arasında bulunan 15 fotoğraf da Kastamonu köprüleri ile alâkalıdır ve orijinal altyazıları şöyledir:

4-Kastamonu'dan Taşköprü ve Daday'a uzanan yollarda her biri 80'er cm. açıklığında işbu resimde 32 adet menfez yapılmıştır.

5-Kastamonu'dan Daday'a uzanan yoldaki Daday Çayı üzerinde 40 metre uzunluğunda işbu resimde 1 adet köprü yapılmıştır,

6-Kastamonu'dan Daday'a uzanan yolda 8 metre uzunluğunda işbu resimde 1 köprü yapılmıştır,

7-Kastamonu'dan Taşköprü'ye ve yine Kastamonu'dan Daday'a uzanan yollarda her biri üçer metre açıklığında olarak işbu şekilde 6 köprü yapılmıştır,

8-Kastamonu'dan Daday'a uzanan yolda her biri 2 metre açıklığında ve işbu resimde 6 adet köprü yapılmıştır,

9-Kastamonu'dan Daday'a ve Taşköprü'ye uzanan yollarda her biri dörder metre açıklığında olarak işbu şekilde 6 kıta köprü yapılmıştır,

10-Kastamonu Vilayeti'nde Taşköprü'den Daday'a uzanan yolda her biri 5 metre uzunluğunda işbu şekilde 5 kıta köprü yapılmıştır,

11-Kastamonu'dan Daday'a uzanan yolda her biri 8 metre uzunluğunda olarak işbu şekilde 6 kıta köprü inşa olunmuştur,

12-Kastamonu'dan Taşköprü ve Daday'a uzanan yollarda her birinin açıklığı 2 metre olmak üzere işbu şekilde olarak 10 kıta köprü yapılmıştır,

13-Kastamonu Vilayeti'nde Kastamonu'dan Daday'a uzanan yolda 25 metre uzunluğunda inşa olunan köprünün resmi,

14-Kastamonu'dan Taşköprü ve Daday'a uzanan yollarda her biri 1 metre açıklığında ve işbu resimde 6 adet menfez yapılmıştır,

15-Kastamonu'dan Taşköprü ve Daday'a uzanan yollarda her biri 1 metre açıklığında ve işbu resimde 8 adet menfez yapılmıştır,

16-Kastamonu'dan Daday'a ve Taşköprü'ye uzanan yollarda her biri 10 metre açıklığında ve işbu resimde 4 adet köprü yapılmıştır,

17-Kastamonu'dan Taşköprü'ye uzanan yolda her biri 3 metre açıklığında ve işbu resimde 3 kıta köprü yapılmıştır,

18-Kastamonu'dan Taşköprü'ye uzanan yoldaki Daday Nehri üzerine 80 metre uzunluğunda ve işbu resimde 1 köprü yapılmıştır.

Dildilyanlar'ın çektiği ve sağ altta imzaları bulunan Kastamonu'dan Taşköprü ve Daday'a uzanan yollarda her biri üçer metre açıklığında inşa edilen köprülerden birinin fotoğrafı

(*IRCICA Arşivi*, 90860-007)

Ticaret ve Nafia Nazırı Hüseyin Tevfik Paşa, 31 Mayıs 1894'de Saraya bir yazı yazarak, 90860 numaralı albümün bu fotoğraflarını takdim etmiş ve Kastamonu'dan Daday'a ve Kastamonu'dan Taşköprü'ye uzanan yollarda bu şekilde toplam 96 köprünün yapıldığını bildirmiştir⁷². Yukarıdaki toplam 15 fotoğraf, 6 Haziran 1894'te Bekçi Derviş Ağa vasıtasıyla Saray Kütüphanesi'ne teslim edilmiştir⁷³.

72 BOA, Y.MTV., 96-71.

73 BOA, Y.PRK.SGE., 6-25.

90860 numaralı albümün 4-18 numaralı toplam 15 fotoğrafı da Dildilyanlar'a aittir. Sadece 4, 7, 8, 9, 12, 15 ve 17 numaralı fotoğrafların altında Dildilyan imzası okunmaktadır.

Dildilyan ayrıca Kastamonu Vilayeti'ndeki frengi ve gureba hastanelerinin fotoğraflarını da çekmiştir. *II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*⁷⁴ adlı kitapta yayınlanan ve asılları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Kastamonu, İnebolu ve Safranbolu Hastaneleri'ne ait fotoğrafların altında da Dildilyan imzası mevcuttur. Aynı eserde imzasız olarak Bolu ve Sinop hastanelerinin de fotoğrafları vardır. Bunlar da büyük ihtimalle Dildilyanlar'a ittir. Dildilyan imzası mevcut fotoğraflar şunlardır:

1-Kastamonu Hastanesi'nin maa müştemilat heyet-i umumiyesini irae eder resimdir⁷⁵

2-Kastamonu Hastanesi'nin fevkani beş numaralı koğuşu⁷⁶

3-İnebolu Hastanesi'nin arka tarafından görünüşü⁷⁷

4-İnebolu Hastanesi'nin haricen görünüşü⁷⁸

5-İnebolu Hastanesi'nin fevkani üç numaralı koğuşu⁷⁹

6-İnebolu eczanesinin dahilen görünüşü⁸⁰

7-Safranbolu Hastanesi'nin haricen görünüşü⁸¹

---

74 Nil Sarı, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, İstanbul 2014.

75 BOA, FTG., 1598.

76 BOA, FTG., 1598.

77 BOA, FTG., 1634.

78 BOA, FTG., 1635.

79 BOA, FTG., 1636.

80 BOA, FTG., 1638.

81 BOA, FTG., 1751.

Kastamonu Hastanesi'nin 5 numaralı koğuşunun Dildilyan imzalı fotoğrafı (BOA)

Bugün Atina'da eğitimine devam eden Anadolu Koleji'nin internette ulaşılabilen dijital arşivinde mevcut fotoğraflarda da Dildilyanlar'a ait 6 Kastamonu ve 6 İnebolu fotoğrafı vardır⁸². Bunun dışında Dildilyanlar'ın çektikleri Amasya, Samsun, Sinop, Ordu, Sivas ve Merzifon'a ait fotoğraflar da vardır⁸³.

82 Osman Köker'in yayınladığı kitapta s. 170 ve 172'deki üç İnebolu fotoğrafı da Dildilyanlar'a aittir.

83 Atina'daki Anadolu Koleji'nin dijital arşivine şu adresten ulaşmak mümkündür: <http://dspace.act.edu/jspui/>

Dildilyan'ın objektifinden Kastamonu (*Anadolu Koleji Arşivi*)

Dildilyan'ın objektifinden İnebolu (*Anadolu Koleji Arşivi*)

3. Antranik Cevahirciyan

Antranik Cevahirciyan'ın (A.G.Djivahirdjian) ismi, Engin Özendes'in verdiği Kastamonu fotoğrafçıları listesinde yer almaktadır⁸⁴. Maalesef, Sivas menşeli olup Ankara'da fotoğrafçılık yapan bu fotoğrafçının çektiği Kastamonu fotoğraflarına ulaşamadı. Yine Kâmil Paşa'nın sadaretinde vilayetlerin fotoğraflanması ile ilgili irade gereğince Antranik Cevahirciyan, Ankara'nın fotoğraflarını çekmiş ve Ankara Valiliği de fotoğrafçıya Sanayi Madalyası verilmesini talep etmişti (28 Ekim 1890)⁸⁵. Fotoğrafçı 1906'da, Ankara'da kurulan muhacir köy ve mahallelerini çekmiş ve bu albüm Sultan'a takdim edilmiştir⁸⁶.

4. Sebah & Joaillier

Bu bilinen bir fotoğrafhanedir. Amerikan Kongre Kütüphanesi II. Abdülhamid koleksiyonundaki bazı Kastamonu fotoğrafları bunlara aittir. Sultan II. Abdülhamid'in İngiltere ve Amerika'ya gönderdiği albümlerdeki değişik şehirlere ait pek çok fotoğraflar da bu stüdyo tarafından çekilmiştir. Bahattin Öztuncay *Dersaadet'in Fotoğrafçıları* adlı kitabında bu stüdyonun bu kadar şehri dolaşamayacağını ve ancak oradaki mahalli stüdyolarla işbirliği içinde olabileceklerini söylemektedir⁸⁷. Buradan hareketle bu Kastamonu fotoğraflarının başka bir stüdyoya ait olabileceği kanaatindeyiz.

Amerikan Kongre Kütüphanesi'ndeki II. Abdülhamid fotoğraf koleksiyonundaki Kastamonu'ya ait beş fotoğraf vardır, bunlardan ikisi *Sebah & Joaillier Phot. Constantinople* imzasını taşımaktadır. Bunlar:

1-Kastamonu Mekteb-i İdadi-i Mülkiye şakirdanı

2-Kastamonu Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesi

---

84 Özendes, *a.g.e.*, s. 74.

85 Çolak, *a.g.m.*, s. 60.

86 IRCICA Arşivi, 90570/1-28.

87 Öztuncay, *a.g.e.*, C. 1, s. 278.

Kastamonu Mekteb-i İdadi-i Mülkiyesi (Amerikan Kongre Kütüphanesi)

5. Ahmed Efendi

Ahmed Efendi'den ilk bahseden Aziz Demircioğlu'dur. O, *Kastamonu'da Basılan Eserler* adlı kitabında 1321 (1903) *Kastamonu Vilayet Salnamesi* 21. defa olarak *Kastamonu Valisi Enis Paşa* zamanında çıkarılmıştır. Bu salnamede *Vilayet Matbaasında* 16 kişi çalıştığını görüyoruz. Bu arada *Litoğrafya* kısmında da bir unvan verilerek "Litoğrafya ve fotoğraf memuru" adı karşısına Ahmed Efendi yazılmıştır. Enis Paşa'nın fotoğraf çektirmeye meraklı olduğu için bu kadro verildiğini sanıyoruz. Bildiğimiz kadar ilk fotoğraf *Kastamonu'da* 1881 yılında çekilmiştir. Bu da şimdiki *Vakıf Talebe Yurdu* olarak bir süre kullanılmış olan *İnci Tepesi'nin* altında yapılan *Rum Mektebi'nin* temel atma töreninde çekilmiştir.

Ahmed Efendi tarafından çekilmiş Rum Mektebi'nin temel atma merasimi

(Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

Daha sonra 1890'dan sonra ve Enis Paşa'nın valiliğinde çekilen pek çok resimler Ahmed Efendi tarafından çekilmiştir. Bu resimler maalesef birkaçı dışında elimizde bulunmuyor. Torunları olan merhum Dr. Hasan Sertkaya ve kardeşi Salih Sertkaya'ya sorduğumuzda, evde kalabalık ettikleri için camlarını (negatiflerini) dereye (çaya) attıklarını öğrendik demektir⁸⁸.

Aziz Demircioğlu'nun kaynak olarak verdiği Kastamonu vilayet salnamesine göz attığımızda Ahmed Efendi'ye 1299 (1881) vilayet salnamesinde vilayet matbaasında litoğrafyacı olarak rastlıyoruz⁸⁹. 1889'da litoğrafya memuru muavini⁹⁰, 1892'de litoğrafya memuru⁹¹, 1893⁹² ve 1896'da litoğrafya muharriri⁹³, 1899'da litoğrafya memuru⁹⁴, 1903'de ise litoğraf ve fotoğraf memuru⁹⁵ olarak geçmektedir.

88 Demircioğlu, a.g.e., 43-44.

89 *Salname-i Vilayet-i Kastamonu Sene 1299*, 14. defa, Kastamonu 1299, s. 71.

90 *1306 Sene-i Hicriye Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, 15. defa, Kastamonu 1306, s. 255.

91 *Bin Üç Yüz On Sene-i Hicriye-i Kameriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 16. defa, Kastamonu 1310, s. 330.

92 *Bin Üç Yüz On Bir Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 17. defa, Kastamonu 1311, s. 112.

1915 senesinde Ahmed Efendi'nin vilayete verdiği bir arzuhalden, onun Vilayet Matbaası'nda hem litoğrafya memuru hem de matbaa müdürü olduğunu görüyoruz. Ahmed Efendi 19 Nisan 1915'de verdiği arzuhalde litoğrafya memuru iken genel bütçeden aldığı 400 kuruş maaşından emeklilik için kesinti yapılırken, bu defa matbaa müdürlüğü için hususi bütçeden aldığı 350 kuruş maaştan da ileride bir mağduriyete uğramamak için emeklilik kesintisi yapılmasını talep etmektedir⁹⁶.

Bunun yanı sıra 1885 yılından itibaren taranılan Şark Ticaret Yıllıkları'nda, Kastamonu'da fotoğrafçı olarak tespit edilebilen ilk ismin Ahmed Efendi olduğu görülmektedir. Ahmed Efendi'ye ilk olarak 1900 senesine ait ticaret yılığında rastlanmaktadır⁹⁷. Ahmed Efendi, 1901⁹⁸, 1902⁹⁹ ve 1903¹⁰⁰ yıllıklarında da tek fotoğrafçıdır. 1904 senesinde ise Ahmed Efendi'nin yanında, Levon Efendi¹⁰¹, 1909 senesinde Kibarian¹⁰², 1912'de H. Tobakian¹⁰³, 1921 ve 1922'de Leon Seferian¹⁰⁴ yer almaktadır. Ahmed Efendi'den en son 1924-1925 ticaret yılığında bahsedilmektedir. Aynı dönemde İstanbul'da ise 21 fotoğrafhane sayılmaktadır¹⁰⁵. Şark Ticaret Yıllıkları'nda Ahmed Efendi ile birlikte sayılan Levon Efendi, Kibarian, H. Tobakian ve Leon Seferian'ın da seyyar fotoğrafçılar olduğu tahmin edilmektedir.

---

93 *Bin Üç Yüz On Dört Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 19. defa, Kastamonu 1314, s. 117.

94 *Bin Üç Yüz On Yedi Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 20. defa, Kastamonu 1317, s. 138.

95 *Bin Üç Yüz Yirmi Bir Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 21. defa, Kastamonu 1321, s. 151.

96 BOA, DH.UMVM., 8-9.

97 *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1900*, İstanbul 1900, s. 1236.

98 *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1901*, İstanbul 1901, s. 1282.

99 *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1902*, İstanbul 1902, s. 1411.

100 *Annuaire Oriental 1903*, İstanbul 1903, s. 1629.

101 *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1904*, İstanbul 1904, s. 1661.

102 *Annuaire Oriental du Commerce de l'Administration et de la Magistrature*, İstanbul 1909, s. 2046.

103 *Annuaire Oriental Commerce, Industrie Administraton, Magistrature de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1912, s. 1518.

104 *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature 1921*, İstanbul 1921, s. 1313; *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature 1922*, İstanbul 1922, s. 1261.

105 *Türk Ticaret Salnamesi, 1340-1341 Senesine Aid Nüsha*, İstanbul 1925, s. 303-304 ve 486.

Ahmed Efendi'nin çektiği iki fotoğrafa ulaşılabildi. Bunlardan biri Aziz Demircioğlu'nun bahsettiği 1881'de Rum Okulu'nun temel atma töreni ile diğeri Kastamonu Mülkiye İdadisi'nin öğretmen ve öğrencilerinin 1886-1888 seneleri olarak tarihlendirilebilen fotoğraflardır¹⁰⁶.

Kastamonu Mülkiye İdadisi'nin öğretmen ve öğrencileri, 1886-1888

(Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

Ahmed Efendi'nin 1881'den 1925 senesine kadar 44 sene hizmet ettiği ve çektiği fotoğrafların da o denli fazla olabileceği göz önüne alınırsa ondan kalan iki fotoğrafın azlığına ve dereye atılan negatiflere ne kadar hayıflanılsa azdır.

106 Bu iki fotoğrafa ve daha ileride kullanılan pek çok fotoğrafa Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi koleksiyonundan, müzede görevli Fahri Özbek sayesinde ulaşılmıştır. Kendisine teşekkür ediyoruz.

6. Richard Leonhard

Richard Leonhard (ölm.1917), Breslau (Wroclaw-Polonya) doğumlu Alman jeolog ve topografıdır. Leonhard, coğrafya ve jeoloji alanında Kastamonu, Ankara ve Hüdavendigâr Vilayetleri ile İzmit Sancağı'nda 1899 ve 1900 tarihinde özel izin ile araştırmalar yapmış, bunun için Almanya'nın İstanbul Sefareti Dahiliye Nezareti'nden ilgili valilik ve mutasarrıflıklara tavsiyenameleler gönderilmesini istemiştir.

Bu çalışmalarında Anadolu'nun en az bilinen bölgelerinde; Ankara'nın kuzey ve kuzeybatısındaki dağlarda keşifler yapmıştır. Şehrin bir bölgesine has morfolojik araştırma sonuçlarını, harita da ekleyerek "Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Paläontologie" (Stuttgart 1902; Mineroloji, Jeoloji ve Paleontoloji Almancağı) adıyla yayınlamıştır.

Almanya Sefareti, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 20 Ağustos 1903 tarihli yazı ile Leonhard'ın bu sefer bir hizmetkârı ile beraber kroki çizip, fotoğraf çekerek üçüncü defa çalışmalarına başlamak istediğini bildirmiş ve tekrar tavsiyenameleler istemiştir. 24 Ağustos 1903'te Dahiliye Nezareti, artık tavsiyenamelelerin padişah iradesi ile yazılabileceğini Sadarete yazmış, gerekli iradenin sadır olması için Sadrazam Ferid Paşa, Mabeyn'e müracaat etmiş ve buna da 12 Eylül 1903 tarihli irade ile izin verilmiştir.

Dahiliye Nezareti, Hüdavendigâr, Ankara, Kastamonu Vilayetleri'ne ve İzmit Mutasarrıflığı'na yazdığı 21 Eylül 1903 tarihli iki farklı yazıdan birinde Leonhard'a usulü dairesinde gerekli yardım ve kolaylığın sağlanmasını, diğer yazıda ise Leonhard'ın ahval ve hareketlerinin gizlice izlenmesi ve aksi bir hareketi görülürse derhal şifre ile bilgi verilmesini istemiştir.

Leonhard, araştırmalarını tamamlamak üzere Çerkeş, Çankırı, Tosya ve Taşköprü'yü gezmiş ve Kastamonu'ya dönerek buradan Daday, Araç yoluyla Adapazarı tarafına hareket etmiştir. Kastamonu Valiliği de durumu, 10 Ekim 1903 tarihli tahrirat ile Dahiliye Nezareti'ne bildirmiştir¹⁰⁷.

Leonhard, Eskişehir, Sakarya, Karadeniz Ereğlisi, Mudurnu ve Çankırı'yı, Galatyalıların antik yerleşim bölgelerini boydan boya geçerek örnekler toplamıştır. 1899, 1900 ve 1903'te antik adıyla Paflagonya (Kastamonu, Sinop, Çankırı, Karabük, Bartın) ve Bitinya (Bolu,

---

107 BOA, DH.MKT., 755-4.

Kastamonu, Zonguldak) olarak bilinen bölgede, en Doğuda Boyabat en Batıda ise Sakarya vadisi olmak üzere seyahat ettiği yerleri *Paphlagonia: Reisen und Forschungen im Nördlichen Kleinasien* (Berlin 1915; Paflagonya: Kuzey Anadolu'da Seyahatler ve Araştırmalar) adıyla kitaplaştırmıştır¹⁰⁸.

Seyahatinde çektiği fotoğraflardan 119 tanesini bu kitabında yayınlamıştır. Bu fotoğraflardan İnebolu (No: 28-29), Küre (No: 30), Araç (No: 31, 118), Kastamonu (No: 47), Gökçeada (Han¹⁰⁹, no: 107) ve Taşköprü'ye (No: 114) ait olanlar dikkat çekicidir¹¹⁰.

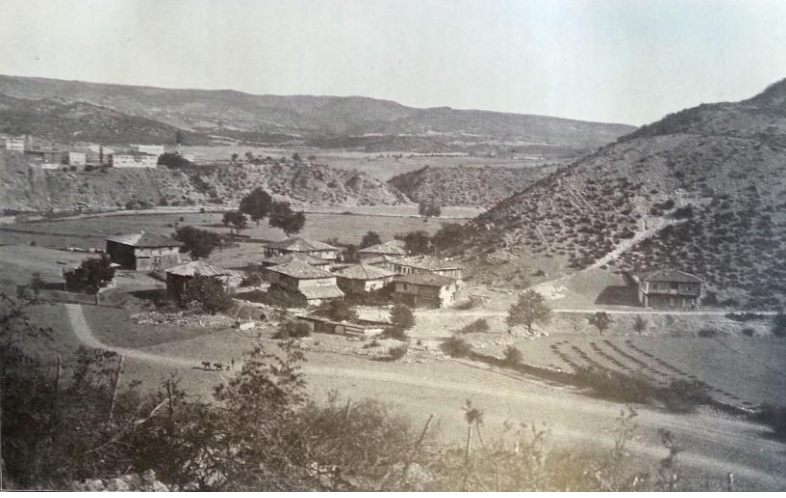

Leonhard'ın objektifinden Kastamonu, 1903 (*Paphlagonia*, s. 131)

108 Ahmet Tahir Dayhan, "Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını Keşfeden Oryantalistler", 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Doğubilim Çalışmaları*, Ankara 2009, s. 83-84.

109 Hanönü'deki Hanım Candaroğlu İsfendiyar Bey'in hanımı Tatlı Hatun tarafından 1438'de yaptırıldığı tespit edilmiştir, bkz. Cevdet Yakupoğlu, "Kastamonu Hanönü İlçesinde Candaroğulları Dönemine Ait Tatlı Hatun Hanı ve Yeni Bulunmuş İnşa Kitabesi", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu, Bildiriler*, Halil Çetin (editör), Çankırı 2012, s. 201-216.

110 Richard Leonhard, *Paphlagonia Reisen und Forschungen im Nordlichen Kleinasien*, Berlin 1915, s. 85-86, 89, 95, 131, 343, 390, 395.

Araç, 1903 (*Paphilagonia*, s. 95)

Küre, 1903 (*Paphilagonia*, s. 89)

Taşköprü, 1903 (*Paphilagonia*, s. 390)

Gökçeagaç'taki (Hanönü) han, 1903 (*Paphilagonia*, s. 343)

7. Gustave Mendel

Fransız arkeolog olan Mendel (1873-1938) yükseköğrenimini 1893-1897 arasında Ecole Normale Superieure'de yaparak, 1897'de

edebiyat doktoru unvanını almıştır. Mendel, 1898'den 1903'e kadar Atina'daki Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nde asistan olarak çalışmıştır.

1899 senesinde Anadolu'da araştırmalar yapmak istemiştir. Fransa'nın İstanbul Sefareti de Mendel'in vilayet dahilinde eski eserleri gezip, dolaşmak, bazı eski taşların üzerindeki yazıları okuyup fotoğraflarını çekmek istediğinden kendisine kolaylık gösterilmesini Hariciye Nezareti'nden istemiştir.

Hariciye Nezareti'nin bu talebi üzerine, Müze-i Hümayun İdaresi de Mendel'in inceleme yapacağı eski eserlerde hiçbir şekilde kazı yapmamak, eski yazı ve resimleri içeren taşların hiçbir şekilde tahribine sebebiyet vermemek, hiçbirini alt üst etmemek ve yalnız istediği şekilde üzerlerindeki yazıları okuyup fotoğraflarını çekmek şartıyla izin verilmesinde bir sakınca olmadığını Maarif Nezareti'ne bildirmiştir. Hem Hariciye, hem de Maarif Nezareti'nden gelen bu yazılara göre Dahiliye Nezareti de Mendel'in araştırma yapacağı bölgeler ile ilgili olarak İstanbul Şehremaneti, Zaptiye Nezareti, Çatalca ve İzmit Mutasarrıflıkları ile Hüdavendigâr, Kastamonu ve Ankara Valilikleri'ne 27 Temmuz 1899 tarihli yazı ile araştırmalarında Mendel'e emsali gibi kolaylık gösterilmesini istemiş diğer taraftan gönderilen gizli bir yazı ile Mendel'in kendisine hissettirilmeden takip edilmesi ve uygunsuz bir hal ve davranışının anında bildirilmesini istemiştir.

Mendel, araştırmalarını sürdürmek için 1900 senesinde ikinci defa başvurmuştur. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti yine aynı şekilde 11 Mart 1900 tarihli iki farklı yazı ile aynı şartlar çerçevesinde araştırmasına izin verirken diğer taraftan gizlice hareketlerinin takibi için İzmit Mutasarrıflığı, Kastamonu, Ankara, Trabzon ve Sivas Vilayetleri'ni bilgilendirmiştir.

8 Temmuz 1901'de yine Sivas, Ankara, Trabzon ve Kastamonu Vilayetleri ile İzmit Mutasarrıflığı'na Mendel'in araştırmalarına devam edeceği bildirilmiştir¹¹¹.

Anadolu'da gezerek, bilhassa antik çağa ait kitabelerin kopyalarını çıkaran Mendel'in araştırmalarının ilk ürünü, 1902'de basılan Konya Müzesi'nin kataloğu olmuştur. Bunu, Bitinya ve Paflagonya bölgelerindeki gezisinde derlediği kitabelere dair yazısı takip etmiştir. "Inscriptions de Bithynie et de Paplagonie", *École Française d'Athènes, Bulletin de Correspondance Hellénique*, 27, 1903, s. 314-333.

---

111 BOA, DH.MKT., 2226-25.

Bu yazıya göre Mendel, 25 Temmuz-4 Ekim 1901 tarihleri arasında Kastamonu Vilayeti'nde dolaşmış ve Adapazarı, Düzce, Bolu, Dörtdivan, Taşköprü, Türkeli ve Ayancık'da gezdiği ve gördüğü eski taşların üzerindeki yazıları not etmiştir. Makalesinde fotoğraf kullanmamıştır.

ΑΓΛΘΗΤΥΧΗ	'Αγαθή τύχη
ΓΝΚΛΑΥΔΙΟΝ	Γν. Κλαύδιον
ΣΕΒΗΡΟΝΔΙΣ	Σεβήρον, δις
ΥΠΑΤΟΝΠΟΝ	ὑπατον, πον-
ΤΙΦΙΚΑΓΑΜΒΡΟΝ	5 τίφικα, γαμβρόν
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ	αὐτοκράτορος
ΚΑΙΣΑΡΟΣΜΑΥΡΗ	Καίσαρος Μ. Αὐρη-
ΛΙΟΥΑΝΤΩΝΕΙΝΟΥΣΕΒ	λίου Ἀντωνεῖνου Σεβ-
ΠΑΤΡΩΝΑΚΑΙΚΤ'	[αστοῦ], πάτρωνα καὶ κτ[ι]-
ΕΤΗΝΗΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ(1)	10 στην, ἡ μητρόπολις
ΤΗΣ(2)ΠΑΦΛΑΓΟΝΙΑΣ	τῆς Παφλαγονίας
ΠΟΜΠΗΙΟΠΟΛΙΣΔΙΑ	Πομπηϊόπολις, διὰ
Π.ΔΟΜΙΤΙΟΥΑΥΓΟΡΕΙΝΟΥ	Π Δομιτίου Αὐγορείνου
ΚΛΩΔΙΟΥΚΑΛΒΕΙΝΟΥ	Κλωδίου Καλβεῖνου
ΠΡΩΤΟΥΑΡΧΟΝΤΟΣ	15 πρώτου ἄρχοντος,
ΕΤΩ ΕΡΟΗ ΕΤΕΙ	τῷ ροή' ἔτει.

Mendel'in Taşköprü Pompeipolis harabelerinden yayınladığı kitabelerden biri

Bu makalesini Batı Anadolu'da Sardes (1905) ve Afrodiasis'daki (1906) araştırmalara dair yazıları takip etmiştir.

1903'ten sonra Mendel, Bordeaux Üniversitesi'nde klasik arkeoloji öğretim üyeliği yapmış, uzun süre İstanbul'da Müze-i Hümayun'da çalışmış, 1908'de Bursa Müzesi'ndeki antik çağ eserlerine dair güzel bir katalog yayımlamıştır. Mendel'in en önemli eseri ve onun adını ölümsüzleştiren çalışması İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin katalogudur. Mendel 1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile yurduna dönmüş, 1938'de ölmüştür. 1900'lü yıllarda Anadolu'da çektiği fotoğraflar ise Paris'te Bibliotheque Nationale'dedir¹¹².

B. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet dönemi tespit edilen fotoğrafçılar ise alfabetik olarak verilmiştir:

1. Abdüsselam Kırker-Tosya

Tosya'da Kuruçay Kenarı numara: 13 adresinde bulunan bu fotoğrafhane 1964'de aktiftir¹¹³.

2. Foto Arel

Niyazi Arel'in stüdyosudur. Niyazi Arel'in Tekin ve Metin adlı iki oğlu varmış. Kastamonu'daki büyük sel (5.7.1939), İsmail Bey Külliyesi ve Kastamonu Lisesi çay hatırası 30.06.1945 tarihli üç fotoğrafı tespit edilebildi¹¹⁴.

Kastamonu'daki büyük sel, 5.7.1939 (*Metin Boyacıoğlu Arşivi*)

112 Semavi Eyice, "Mendel, Gustave", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, C. 5, s. 388-389.

113 *Kastamonu İli Telefon Rehberi Meslekler Kısmı 1964*, s. 10.

114 Metin Boyacıoğlu Arşivi ve Metin Bey'in verdiği şifahi bilgi.

3. Foto Artistik-Çankırı

Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi'nden Kastamonu ve Kastamonu Hisarardı şeklinde iki fotoğrafın sağ tarafında verev olarak *FOTO ARTİSTİK* şeklinde fotoğrafhanenin adı vardır. Cumhuriyet sonrası Çankırı'da açılmış¹¹⁵ ve faaliyetine devam etmiştir. Çankırı fotoğraflarından bazılarında fotoğrafhanenin adı, daha amatörcüce yazılmıştır¹¹⁶.

Foto Artistik'in objektifinden Kastamonu Hisarardı

(Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

115 Evren, *a.g.m.*, s. 26.

116 Bu Çankırı fotoğrafları şunlardır: Çay boyu, Halk Fırkası ve civarı, İstasyon Caddesi, Çankırı-kuşbakışı.

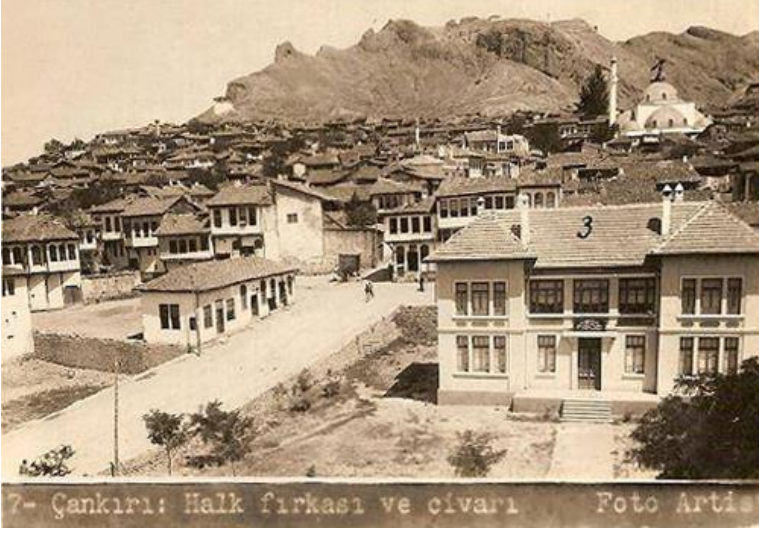

Foto Artistik imzalı Çankırı Halk Fırkası ve civarı

(Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

4. Foto Cebe-İnebolu

Burçak Evren'in makalesinde adı geçen bu fotoğrafhane¹¹⁷, Sabri Cebecioğlu (1900-1985) tarafından kurulmuştur. Cebecioğlu'nun Atatürk'ün İnebolu'ya gelişine ait fotoğrafları vardır¹¹⁸. Bunlar:

1-Atatürk, İnebolu'da Mareşal üniforması ile Belediye binasına giderken, 26 Ağustos 1925,

2-Gazi Paşa hazretleri İnebolu'da maiyetleriyle birlikte Türk Ocağı'na gittikleri, 27 Ağustos 1341 (1925),

3-Reis-i Cumhur hazretleri İnebolu'da, kayık ile tenezzühü 27 Ağustos 1341 (1925) Perşembe.

---

117 Evren, a.g.m., s. 26.

118 Halit Kıvanç (haz.), "Bir Atatürk Devriminin Hikâyesi, Buna Şapka Derler", *Milliyet*, 13.11.1962, s. 5.

Foto Cebe'nin, Atatürk'ün İnebolu ziyaretinde çektiği fotoğraflarından biri, 26 Ağustos 1925.

Foto Cebe, Cumhuriyet'ten sonra da faaliyetine devam etmiştir. İnebolu ile ilgili çektiği, panoramik ve genel görünüşler ağırlıklı, muhtelif fotoğrafları vardır.

İnebolu Feneri, Foto Cebe (*Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi*)

5. Foto Erciyes

Kastamonu'da askerlik şubesinin orada hamamın üstündeydi¹¹⁹. Nail Küçük *Gelenekten Geleceğe Kastamonu* adlı kitabında *Tapudan fotoğraf istendiğinde Foto Erciyes'e* gidildiğini yazmaktadır¹²⁰.

6. Foto Hamdi-İnebolu

İnebolu'da Foto Cebe'den başka faaliyet gösteren, ona göre daha yeni bir fotoğrafhanedir. Küre'de de fotoğraf çektiğine dair 20.7.1941 tarihli fotoğraflar vardır.

---

119 Metin Boyacıoğlu Bey'den 29 Aralık 2009'da alınan şifahi bilgi.

120 Nail Küçük, *Gelenekten Geleceğe Kastamonu*, Ankara 2010, s. 24.

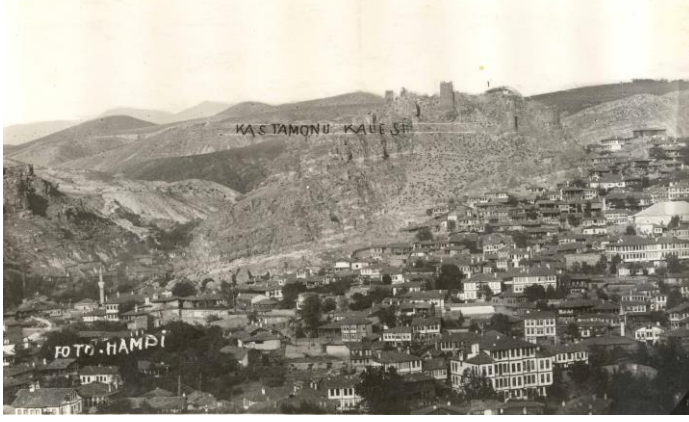

Foto Hamdi'nin çektiği bir Kastamonu fotoğrafı, (*Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi*)

7. Foto Maral-Nurettin Maral

İsmi 1959 Telefon Rehberi'nde vardır. Atatürk Caddesi 1/A adresinde bulunan ve Nurettin Maral'ın çalıştırdığı stüdyo, aynı sayfadaki reklâmında “Atölyemiz her türlü fotoğraf ihtiyacınızı itina ile karşılar” deyip ev ve atölye telefonlarını veriyordu¹²¹. 1964 ve 1968'de de faaldir¹²². Nurettin Maral, Nail Küçük'ün deyişiyle “fotoğraflara rötuş yapan, teknolojiyi daha iyi takip eden modern fotoğrafçılardanı¹²³.”

Foto Maral'ın 1959 Telefon rehberindeki reklâmı

121 PTT Kastamonu Telefon Rehberi 1959, sayfa10.

122 Kastamonu İli Telefon Rehberi Meslekler Kısmı 1964, s. 10; Kastamonu İli Telefon Rehberi Meslekler Kısmı 1968, s. 20.

123 Küçük, s. 24.

8. Foto Nuri (veya Nuri Altan)-Taşköprü

Taşköprü'nün tespit edilebilen tek fotoğrafhanesidir¹²⁴. Fotoğraflarının altında Foto Nuri ve Foto N. Altan şeklinde imza atan fotoğrafhanenin Taşköprü ve Gökırmak Nehri, Taşköprü Hükümet Dairesi, Taşköprü İlk Mektebi¹²⁵, Taşköprü'de kendir mükâfatı kazananlar¹²⁶ ve Taşköprü'nün umumi manzarası¹²⁷ başlıklı 5 fotoğrafı görülebildi.

Taşköprü ve Gökırmak Nehri (*Taşköprü Postası*'ndan)

---

124 Makalenin kapsadığı dönemde Hanönü'nün Taşköprü'ye bağlı olduğu düşünülürse, çocukluğumuzun Hanönüsü'ndeki "Foto Hasan"ı da burada zikretmek gerekir.

125 Bu üç fotoğraf *Taşköprü Postası*'ndan temin edilmiştir.

126 Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi.

127 Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi.

Taşköprü'den genel görünüş (*Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi*)

9. Foto Refik

Kastamonu ile ilgili çektiği fotoğraflarında Osmanlıca olarak Foto: Refik yazısı vardır. Bu sebeple 1928 öncesi aktiftir denebilir. 1929 Şark ticaret yıllığında ismi geçmektedir¹²⁸. Kastamonu Mekteb-i Sultanisi ve Hükümet Dairesi fotoğrafları vardır. Balıkesir'deki Foto Refik ile ilişkisi bilinmiyor.

---

128 *Annuaire Oriental, Oriental Directory, Adressbuch des Orients 1929*, s. 1033.

Kastamonu Mekteb-i Sultanisi, Foto: Refik (Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

10. Foto Şık

Cumhuriyet sonrası 1940'lı yıllarda aktif bir fotoğrafhanedir. Kastamonu ile ilgili üç fotoğrafı tespit edilebildi. Fotoğraflardan birinde amatör şekilde sağ altta *Foto: Şık* yazarken diğer ikisinde daha özenli, bir kutucuk içinde üstte Kastamonu, altında *Foto Şık* yazan fotoğrafhaneye amblemi vardır. Fotoğraflardan biri de 1943'te çekilmiş Kale, Yukarı Konak, Atabeygazi Camii, Şeyhoğlu Konağı ve Adliye Binası'nı göstermektedir¹²⁹.

---

129 Metin Boyacıoğlu Arşivi.

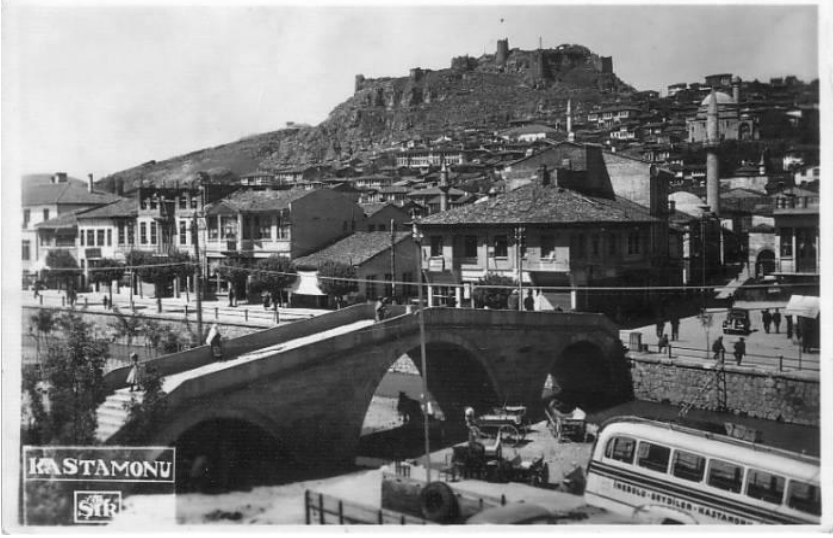

Foto Şık'tan Nasrullah Köprüsü

11. Foto Zihni Özalp (1905-1979)

Kastamonu fotoğraf tarihine damgasını vurmuş, Kastamonu ile ilgili en çok fotoğrafı bulunan fotoğrafçı, Foto Zihni yani Zihni Özalp'dir. Foto Güneş'i kurmuştur¹³⁰. Fotoğraflarının üzerinde Osmanlıca *Foto Zihni*, Harf İnkılabı'ndan sonra ise sadece *Zihni* ibaresini kullanmıştır. Bazı fotoğraflarının arkasında *Zihni-Kastamonu* mührü görülmektedir. Atatürk'ün Kastamonu ziyaretini, törenleri, mezuniyetleri, öğrencileri, binaları, Kastamonu'nun genel görünüşlerini, sel felaketlerini (5.7.1939 saat 4) kısaca Kastamonu ile ilgili akla gelecek her şeyi görüntülemiştir. Bazı fotoğraflarının üstünde ters hilal, bazı fotoğraflarında *H. Ahmer* ve hilal kullanmıştır¹³¹. 1959, 1964 ve 1968 telefon rehberlerinde gözükmektedir. Adresi, 1959 telefon rehberinde Cumhuriyet Caddesi Pasaj 1¹³², 1964 ve 1968 rehberlerinde ise Ticaret Odası Pasajı 49/1'dir¹³³. Cam negatiflerinin bir kısmı Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi'ndedir.

130 Metin Boyacıoğlu Bey'in verdiği şifahi bilgi.

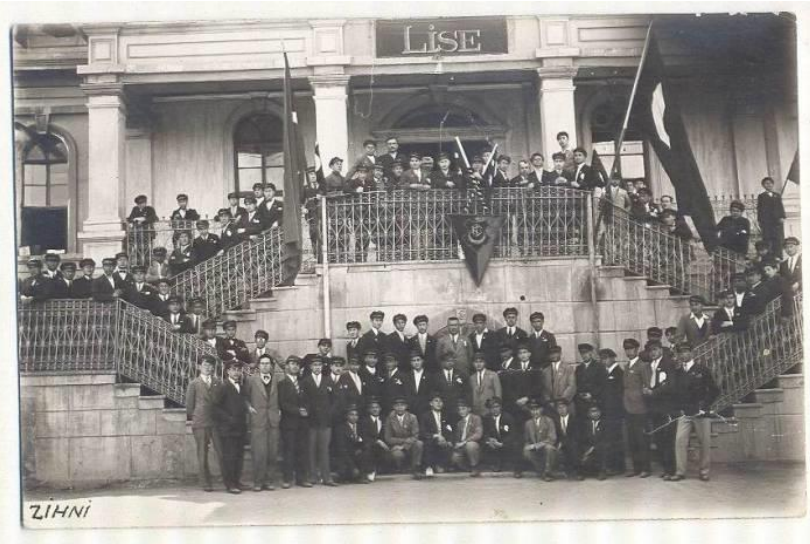
131 Metin Boyacıoğlu Arşivi.

132 *PTT Kastamonu Telefon Rehberi 1959*, s. 10.

133 *Kastamonu İli Telefon Rehberi Meslekler Kısımı 1964*, s. 10; *Kastamonu İli Telefon Rehberi Meslekler Kısımı 1968*, s. 20.

Foto Zihni'nin mührü (Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

Sol alt kenarında imzası bulunan Foto Zihni'nin çektiği Kastamonu Lisesi, 1931

Çektiği fotoğraflar, daha sağlığında kitaplarda yayınlanmıştır. Kastamonu Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1935'de neşrettiği *Cumhuriyet Devrinde Kastamonu Ticareti*¹³⁴ adlı kitapta fotoğrafları mevcuttur. Bu fotoğraflar şunlardır:

134 *Cumhuriyet Devrinde Kastamonu Ticareti*, Kastamonu Ticaret ve Sanayii Odası, Kastamonu 1935.

Sayfa 12 Vilayetimizin güzel ormanlarından bir parça

Sayfa 16 Vilayetimizin güzel ormanlarından bir manzara

Sayfa 24-25 Oda Heyeti ve Müstahdimini Bir Arada

Sayfa 31 Kendir memleketi olan Kastamonu'dan bir manzara

Sayfa 33 Ticaret Odası önünde yerli mallar hakkında yapılan tezahürattan bir manzara

Sayfa 52 İhracat Tacirlerinden Akdoğanlızade Faik Bey'in yumurta atölyesinde yumurtalar ihracata hazırlanırken

Ticaret Odası önünde yerli mallar hakkında yapılan tezahürattan bir manzara

(Cumhuriyet Devrinde Kastamonu Ticareti, s. 339)

Foto Zihni, gerek yayınlarda, gerekse resmi geçit ve törenlerde tercih edildiğine göre Kastamonu'daki resmi makamlar tarafından da tercih edildiğini gösterir. Nail Tan'ın onun hakkında yazdığı satırlar mühimdir:

Zihni Özalp, 1905 yılında Erzurum-Hınıs'ta doğdu. Babası Aziz Bey, annesi ise İfkât Hanım'dır. Kastamonu'ya gelip

yerleşmişlerdir. Zihni Özalp, ağabeyi Fehmi Bey ve yengesi Fatma Hanım'la birlikte 1920'li yılların başında önce Kastamonu'ya sonra da İnebolu'ya yerleşti. 1934 yılında İnebolulu Hayriye Hanım'la evlendi. İnebolu'daki evi yanınca tekrar Kastamonu'ya dönüp fotoğrafçılığa devam etti. Hamzaağa Mahallesi'nde Sarı Konak'ın karşısındaki evi hâlen koruma altındadır.

Atatürk'ün şapka ve kıyafet devrimi için 23 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu'ya geldiklerinde, bazı önemli fotoğrafları Zihni Özalp çekti. Fotoğraflarda görülen koruma polisi de ağabeyi Fehmi Özalp'tir.

TRT Genel Müdürlüğü'nün 23.8.1976 günü Şapka Devrimi belgesinde Zihni Özalp'le yapılmış bir konuşma ve çektiği fotoğraflar yayımlandı.

Gelini, hâlen Ankara'da yaşayan emekli öğretmen Nimet Özalp'te negatifleri bulunan Atatürk'le ilgili tarihi fotoğraflar şunlardır:

1-Gazi Mustafa Kemal'in Kastamonu'da karşılanması,

2-Halk Fırkasında konuşurken¹³⁵,

3-Hükümet Konağı binasından çıkarken¹³⁶,

4-Belediyeden çıkarken,

5-Belediye binası önünde otomobiline binerken,

6-Şapkalı tek Gazi fotoğrafı,

7-Ata'yı bekleyen memurlar.

8 Şubat 1979 tarihinde Kastamonu'da öldü. Cenazesi, Gölköyü'ndeki aile mezarlığında toprağa verildi¹³⁷.

---

135 Cumhuriyetin 50. Yılında Kastamonu, 1973 İl Yılığ, Ankara 1973, girişteki fotoğraf.

136 Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi.

137 Nail Tan-Özdemir Tan, *Gurur Kaynağımız Kastamonulular*, Ankara 2006, C. 6, s. 73.

Foto Zihni'nin çektiği Atatürk fotoğraflarından biri. Atatürk Hükümet Konağından çıkarken, (*Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi*)

12. Gayret Kütüphanesi

Gayret Kütüphanesi'nin tespit edilemeyen 3, 8, 9, 10 numaralar dışında 1'den 12 numaraya kadar numaralandığı bir Kastamonu serisi vardır. Bunlar:

1-Kastamonu Manzarası: Kastamonu 1940 civarı¹³⁸.

2-Kastamonu Manzarası: 1927 yılında, Cumhuriyet Caddesi ve Hükümet Köprüsü'nün Nasrullah Köprüsü'nden görünüşü¹³⁹.

4-Kastamonu Manzarası: Şehir içinden geçen Karaçomak Deresi

5-Kastamonu Manzarası: Hükümet Konağı

6-Kastamonu Manzarası: Batıdan Hükümet Dairesi binasına doğru bakış¹⁴⁰

138 Metin Boyacıoğlu Arşivi. Metin Boyacıoğlu Bey'e arşivinden faydalanma ve kopya alma izni verdiği için çok teşekkür ederiz.

139 *Kastamonu, Dünden ve Bugünden Görüntüleri 1894-1997*, Kastamonu 1997, s. 102.

140 Eyüpgiller, a.g.e., s. 196, Resim 70 (Lütfi Seymen Koleksiyonu)

7-Kastamonu Manzarası: Kale

11-Kastamonu Manzarası: 1938 yılında, Nasrullah Köprüsü'nden, batı ucundaki Cumhuriyet Caddesi'nin bir bölümünün görünüşü¹⁴¹.

12-Kastamonu Manzarası: 1927 yılında, Nasrullah Köprüsü ve sağ kesimde Kuyudibi Mevkii'nin görünüşü¹⁴².

Bu kitabevi, İstanbul'da sahibi Garabet Palamutoğlu olan meşhur Gayret Kütüphanesi değildir. Kastamonu'daki Nasrullah Caddesi no: 14'deki¹⁴³ Gayret Kitapevi olabilir. Bu Gayret Kitapevi 80 yıllıkmiş, telefonla görüşülen (2014'te) şimdiki sahipleri "kitabevinin iki defa el değiştirdiğini" söylemektedirler. "İlk sahibi merhum Remzi Üliç'miş, sonra iki oğlu Erdal ve Serdar Üliç devam ettirmiş." Ayrıca bu seride bazı fotokartların üzerinde silikçe Foto Zihni yazısı gözükmektedir, belki de bu seri Foto Zihni'ye ısmarlanmış veya onun bir çalışmasıdır.

Gayret Kütüphanesi serisinden 6 numaralı Kastamonu Manzarası

(Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi)

---

141 *Kastamonu*, s. 110.

142 *Kastamonu*, s. 54.

143 1968'deki adrestir. Aynı sayfadaki reklamlarında Gayret Kitabevi/Üliç Kardeşler başlığı vardır, *Kastamonu İli Telefon Rehberi Meslekler Kısmı 1968*, s. 33.

13. Şark Fotoğrafhanesi-Agop Kevork

21 Teşrinisani (Kasım) 1928 tarihli bir fotoğrafın arkasında sol üstte *ŞARK FOTOĞRAFHANESİ-AGOP KEVORK KASTAMUNİ* şeklinde mührü vardır. Fotoğrafın arkasında *Muhtelit orta mektebi son sınıf hatırası S "3" No 86 Bahriye Ayten* yazısı görülmektedir. Buradan da anlaşıldığına göre Kastamonu'da Cumhuriyet sonrası 1928'de de Ermeni fotoğrafçılar faaldi¹⁴⁴.

Agop Kevork'un çektiği fotoğraf (*Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi*)

Agop Kevork'un çektiği fotoğrafın arkasında fotoğrafhanenin mührü (*Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi*)

144 Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi.

14. Şark Fotoğrafhanesi-Vahib Reşadi

İnternette ulaşılabilen iki farklı fotoğrafın arkasında da Osmanlıca *Şark Fotoğrafhanesi, Sahibi: Vahib Reşadi* mührü okunmaktadır. Biri Hükümet Köprüsünden Nasrullah Köprüsü, diğeri ise Kışla Binası fotoğraflarıdır.

Mühre göre fotoğrafhanenin 1928 öncesi faal olduğu söylenebilir. Bu fotoğrafhanenin yukarıda bahsedilen Agop Kevork'a ait Şark Fotoğrafhanesi ile münasebeti konusunda maalesef bir şey söylenemiyor.

Şark Fotoğrafhanesi-Vahib Reşadi fotoğrafhanesinin mührü

KAYNAKÇA

Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT., 333-5, 755-4, 1269-82, 1604-50, 1612-79, 1622-50, 1634-40, 1643-114, 1670-108, 1677-79, 2035-123, 2226-25; DH.EUM.KLU., 10-1; DH.UMVM., 8-9; FTG., 1598, 1634, 1635, 1636, 1638, 1751; Y.MTV., 46-7, 96-71; Y.PRK.SGE., 6-25; Y.PRK.UM., 14-47.

İslam Sanat Tarih Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Arşivi, 779-55/070, 90503/1-22, 90570/1-28, 90860/4-18.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Albüm No: 141; Kartpostal No: 11257, 11316, 11317, 11381, 11461, 11499, 11500, 11649, 11830, 12209.

Kastamonu Valiliği Kent Tarihi Müzesi Arşivi

Metin Boyacıoğlu Arşivi

Taşköprü Postası Arşivi

Gazeteler:

Sabah, 25 Rebiülevvel 1310, S. 1133, s. 1

Sabah, 26 Rebiülevvel 1310, S. 1134, s. 2.

Sabah, 23 Zilkade 1310, S. 1368, s. 1.

İnternet Siteleri:

<http://dspace.act.edu/jspui/>

<http://www.loc.gov/collections/abdul-hamid-ii/about-this-collection/>

Kitap ve Makaleler:

Abdülkadiroğlu, Abdülkerim, *Kastamonulu Sanatçılar Albümü*, Anıl Matbaacılık, Ankara 2005.

Ak, Seyit Ali, *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Fotoğrafı 1923-1960*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001.

- Ak, Seyit Ali, Alberto Modiano, *Türkiye Fotoğraf Yayınları Kataloğu*, Bileşim Yayınevi, İstanbul 2004.
- Alan, Gülbadi, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, TTK yay., Ankara 2008.
- Atatürk'ün Kastamonu Ziyareti, Şapka ve Kıyafet İnkılâbı*, TC. Kastamonu Valiliği, Kastamonu 2002.
- Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu Valiliği, Kastamonu 2001.
- Cumhuriyet Devrinde Kastamonu Ticareti*, Kastamonu Ticaret ve Sanayi Odası, Kastamonu 1935.
- Cumhuriyetin 50. Yılında Kastamonu, 1973 İl Yıllığı*, Yarı Açık Cezaevi Matbaası, Ankara 1973.
- Çoker, Fahri (haz.), *Deniz Harp Okulumuz*, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Karargâh Basımevi, Ankara 1994.
- Çolak, Orhan M., “II.Abdülhamid Döneminde Vilayetleri Fotoğraflama Teşebbüsleri ve Fotoğrafçı Ahmed Fuad Bey”, *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, Gülden Sarıyıldız, Niyazi Çiçek, İshak Keskin, Sevil Pamuk (yay.haz.), Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, s. 57-74.
- Dayhan, Ahmet Tahir, “Yıkılış Döneminde Asya ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı Topraklarını Keşfeden Oryantalistler”, 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Doğubilim Çalışmaları*, Ankara 2009, s. 63-94.
- Demircioğlu, Aziz, *Kastamonu'da Basılan Eserler*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1987.
- Demircioğlu, Aziz, *100 Yıllık Kastamonu Basınında Kim Kimdir? 1872-1972*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1980.

- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Genel Arşivi Kataloğu, Mektubi Bölümü Kısım II, Hİ-M, C. 4, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara 1980.*
- Dildilian Kardeşlerin Objektifinden Bir Ermeni Ailesinin Yitik Geçmişine Tanıklıklar 1872-1923 Sergi Katalogu* Mas Matbaası, İstanbul 2013.
- “Dr. Armen Marsoobian Brings History to Life as Dukakis Fellow”, *The Anatolian*, Summer 2009, s. 9.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*, IRCICA, İstanbul 1982.
- Durmuş, Hayati vd., *Taşköprülü Gurur Kaynaklarımız*, Taşköprü Belediyesi, Kastamonu 2010.
- Evren, Burçak, “Anadolu Fotoğrafçıları ve Fotokart Estetiği”, *Toplumsal Tarih*, 61 (Ocak 1999), s. 24-29.
- Eyice, Semavi, “Mendel, Gustave”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı, İstanbul 1994, C. 5, s. 388-389.
- Eyüpgiller, Kemal Kutgün, *Bir Kent Tarihi Kastamonu*, Eren yay., İstanbul 1999.
- Gökoğlu, Ahmet, *Paphlagonia*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952.
- İkinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*, Kastamonu Valiliği, Kastamonu 2005.
- Kara, İlyas, *Her Yönüyle Tarihten Günümüze Kastamonu*, Bilge Kastamonu Gazetesi, Kastamonu 1997.
- Kastamonu, Dünden ve Bugünden Görüntüleri 1894-1997*, Kastamonu İl Turizm Müdürlüğü, Kastamonu 1997.
- Kastamonu Yıllığı*, Kastamonu Vil. Matbaası, Kastamonu 1933.
- Kıvanç, Halit (haz.), “Bir Atatürk Devriminin Hikâyesi, Buna Şapka Derler”, *Milliyet*, 13.11.1962, s. 5.

- Köker, Osman (ed.), *Orlando Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Küçük, Nail, *Gelenekten Geleceğe Kastamonu*, Ankara Ofset, Ankara 2010.
- Mehmed Behçet, *Kastamonu Asar-ı Kadimesi*, Maarif Vekaleti, Ankara 1341.
- Ozanoğlu, İhsan, *Çelenligil*, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1959.
- Özendes, Engin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Fotoğrafçılık 1839-1923*, YEM yay., İstanbul 2013.
- Öztuncay, Bahattin, *Dersaadet'in Fotoğrafçıları*, C. 1, Aygaz yayınları, İstanbul 2003.
- Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, C. 3-4, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Samsun-Sivas Demiryolu Amasya İstasyonunun İşletmeye Açılışı*, TCDD, Ankara 2006.
- “Samsun-Sivas Demiryolu hattının resm-i ibtidası”, *Şehbal*, 1 Mayıs 1327 (14 Mayıs 1911), S. 39, s. 293.
- Sarı, Nil, Ahmet Zeki İzgöer, Ramazan Tuğ, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında II. Abdülhamid Devrinde Kurulan ve Geliştirilen Hastaneler*, EVYAP, İstanbul 2014.
- Seymen, İ. Lütfi, “Kartpostallarda Geçmişte Kastamonu”, *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1995, S. 140, s. 25-29.
- Şahin, İlhan, “Kastamonu”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2001, C. 24, s. 585-588.
- Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- Tan, Nail, *Kastamonu Araştırmaları*, C. 8, BRC Basım, Ankara 2007.

- Tan, Nail-Özdemir Tan, *Gurur Kaynağımız Kastamonulular*, C. 1-7, BRC Basım, Ankara 2004-2009.
- Topçubaşı, Mine, Kemal Kutgün Eyüpgiller, “Kastamonu’da 19. Yüzyıl Kamu Yapıları”, *Üsküdar’a Kadar Kastamonu*, Lütfü Seymen (yay. haz.), İstanbul 2008, s. 182-200.
- Tuğlacı, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C. 2-3, Pars Yayın ve Tic., İstanbul 2004.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Kastamonu Meşahiri*, Mustafa Eski (yay. haz.), Kastamonu Eğitim Yüksekokulu, Kastamonu 1990.
- Yakupoglu, Cevdet, ”Kastamonu Hanönü İlçesinde Candaroğulları Dönemine Ait Tatlı Hatun Hanı ve Yeni Bulunmuş İnşa Kitabesi”, *Kuzey Anadolu’da Beylikler Dönemi Sempozyumu*, *Bildiriler*, Halil Çetin (Editör), Çankırı Karatekin Üniversitesi yay., Çankırı 2012, s. 201-216.
- Yılmaz, Mehmet, *Kastamonu Bibliyografyası*, FSF Printing House, İstanbul 2007.

Salnameler:

- Bağdad Vilayet-i Celilesine Mahsus Salnamedir, On Altıncı Defadır*, Bağdad Vilayet Matbaası, Bağdad 1318.
- Bahriye Salnamesi*, 17. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1326.
- 1306 Sene-i Hicriye Kastamonu Vilayeti Salnamesi*, 15. defa, Kastamonu Vilayeti Matbaası, Kastamonu 1306.
- Bin Üç Yüz On Bir Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 17. defa, Kastamonu Vilayeti Matbaası, Kastamonu 1311.
- Bin Üç Yüz On Dört Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 19. defa, Kastamonu Vilayeti Matbaası, Kastamonu 1314.
- Bin Üç Yüz On Sene-i Hicriye-i Kameriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*, 16. defa, Kastamonu Vilayeti Matbaası, Kastamonu 1310.

- Bin Üç Yüz On Yedi Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*,
20. defa, Kastamonu Vilayeti Matbaası, Kastamonu 1317.
- Bin Üç Yüz Yirmi Bir Sene-i Hicriyesine Mahsus Kastamonu Salnamesi*,
21. defa, Kastamonu Vilayeti Matbaası, Kastamonu 1321.
- Malul Gaziler Ticaret Salnamesi 1927*, Malul Gaziler Neşriyat Şirketi,
İsmail Hakkı ve Şürekası, İstanbul 1927.
- Salık Veren Muhibban-1921 Annuaire salık virene Mouhibban: estime et
approve par la chambre de commerce Ottoman*, Hacı Beyzade
Ahmed Muhtar (yay. haz.), Muhibban Matbaası, İstanbul
1337/1921.
- Salname-i Bahri*, 1. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1307.
- Salname-i Bahri*, 2. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1308.
- Salname-i Bahri*, 3. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1310.
- Salname-i Bahri*, 4. defa, Bahriye Matbaası, İstanbul 1311.
- Salname-i Bahri*, 10. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1317.
- Salname-i Bahri*, 12. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1319.
- Salname-i Bahri*, 13. defa, Matbaa-i Bahriye, İstanbul 1320.
- Salname-i Vilayet-i Kastamonu Sene 1299*, 14. defa, Kastamonu Vilayeti
Matbaası, Kastamonu 1299.
- Türk Ticaret Salnamesi, 1340-1341 Senesine Aid Nüsha*, İktisadi
Tedkikat-ı Neşriyat ve Muamelat Türk Anonim Şirketi, Matbaa-i
Ebuzziya, İstanbul 1925.
- Türkiye Cumhuriyeti Malul Gaziler Büyük Ticaret Salnamesi*, C. 2, İsmail
Hakkı ve Şürekası, İstanbul 1928.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi 1925-1926*, Matbaa-i Amire,
İstanbul 1926.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi, 1927-1928*, Matbuat Müdiriyet-i
Umumiyesi, İstanbul 1928.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığı 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.

Şark Ticaret Yıllıkları:

Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1900, The Annuaire Oriental and Printing Company Limited, İstanbul 1900.

Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1901, The Annuaire Oriental and Printing Company Limited, İstanbul 1901.

Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1902, The Annuaire Oriental and Printing Company Limited, İstanbul 1902.

Annuaire Oriental 1903, İstanbul 1903.

Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie, de l'Administration et de la Magistrature 1904, The Annuaire Oriental and Printing Company Limited, İstanbul 1904.

Annuaire Oriental du Commerce de l'Administration et de la Magistrature, The Annuaire Oriental & Printing Company Limited, İstanbul 1909.

Annuaire Oriental Commerce, Industrie Administration, Magistrature de l'Empire Ottoman, Imprimerie Française L. Mourkidès, İstanbul 1912.

Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature 1921, Alfred Rizzo, İstanbul 1921.

Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature 1922, Alfred Rizzo, İstanbul 1922.

Telefon Rehberleri:

Kastamonu İli Telefon Rehberi 1964.

Kastamonu-İnebolu-Tosya Telefon Rehberi 1943-44, Açıksöz Matbaası,
Kastamonu 1943-44.
PTT Kastamonu Telefon 1955, 1959, 1968 Rehberleri.